

Др. МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ

СЛИВ МЛАВЕ

— привредно-географска проучавања* —

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Положај и пространство области. — Слив Млаве, област у источној Србији, простире се између сливова Пека на истоку и Мораве на западу и Хомољских Планина, које га одвајају од Црноречке Котлине и Ресаве. Ова област се пружа у правцу тока Млаве, држећи се у горњем вишем делу смера ИЈИ — ЗСЗ, а у доњем нижем ЈЈИ — ССЗ. Највише тачке су врх Бељаница (1336 м) и Црни Врх на Хомољским Планинама (1027 м), а најнижи је код Рама на Дунаву (67 м).

Иако је слив Млаве као такав засебна целина, у њему ипак постоје географске разлике између појединих делова. Јасно се издвајају три таква дела: Хомоље, Млава и Стиг.

Хомоље, котлина оивичена Хомољским Планинама и Бељаницом, у вези је преко ниских превоја са суседним крајевима у долини Пека, Ресаве и Црноречке Котлине. С друге стране, пут који води поред Млаве кроз Горњачку Клисуру, спаја Хомоље са равницом, коју у горњем делу народ зове Млава а у доњем Стиг.

Млава је предео између Горњачке Клисуре и брежуљкастих била која је одвајају од суседних долина Мораве и Пека. Тамо где се ове две косе највише приближују, између Рашанца и Црљенца, завршава се Млава и почиње Стиг. Млава има још бољу везу са суседним крајевима него Хомоље, захваљујући ниском побрђу које не прелази висину од 250 м.

Стиг је равница која се протеже поред Млаве све до њеног ушћа; оивичен је са источне и западне стране врло ниским косама, које благо падају и према долини Мораве и према долини Пека. Оне као такве нису препрека за привредне односе.

Из овога се види да је слив Млаве доста разнолик, али узет за себе чини целину, јер су сви крајеви у њему везани један за други. Поред тога долина Млаве има већи географски значај;

* Проучавања области вршена су на терену 1949 и 1950 године.

преко ње се везују и друге области као Доње Поморавље и Пек са Црнооречком Котлином, и обрнуто Тимочки басен са Подунављем.

У сливу Млаве који је простран око 1800 км² има 81 село и 3 варошице (Петровац и Жагубица). На том простору живи 121.272 становника у 26.508 кућа, или 67 људи на км². Густина насељености опада, уколико се иде од нижег према вишем делу области, што се види из ове табеле:

	км ²	Насеља	Становника	Ст. на км ²
Стиг	411	28	39.405	98
Млава	798	40	59.667	75
Хомоље	591	15	22.020	37

Грађа и облици рељефа. — У погледу геолошке грађе и рељефа слив Млаве није једноставан. Као што је речено, у њему се запажају три морфолошке и тектонске целине. Хомољска Котлина, Горњачка Пречага и долина Млаве од Горњачке Клисури до Дунава. Поред тога, у сваком од ових делова има крајева са посебним геолошким и морфолошким одликама. Све то указује на сложеност овог слива у физичко-географском погледу. На црте рељефа су били од најважнијег утицаја тектонски процеси, абразија, флувијална и крашка ерозија и денудација, које су се смењивале или упоредо деловале.

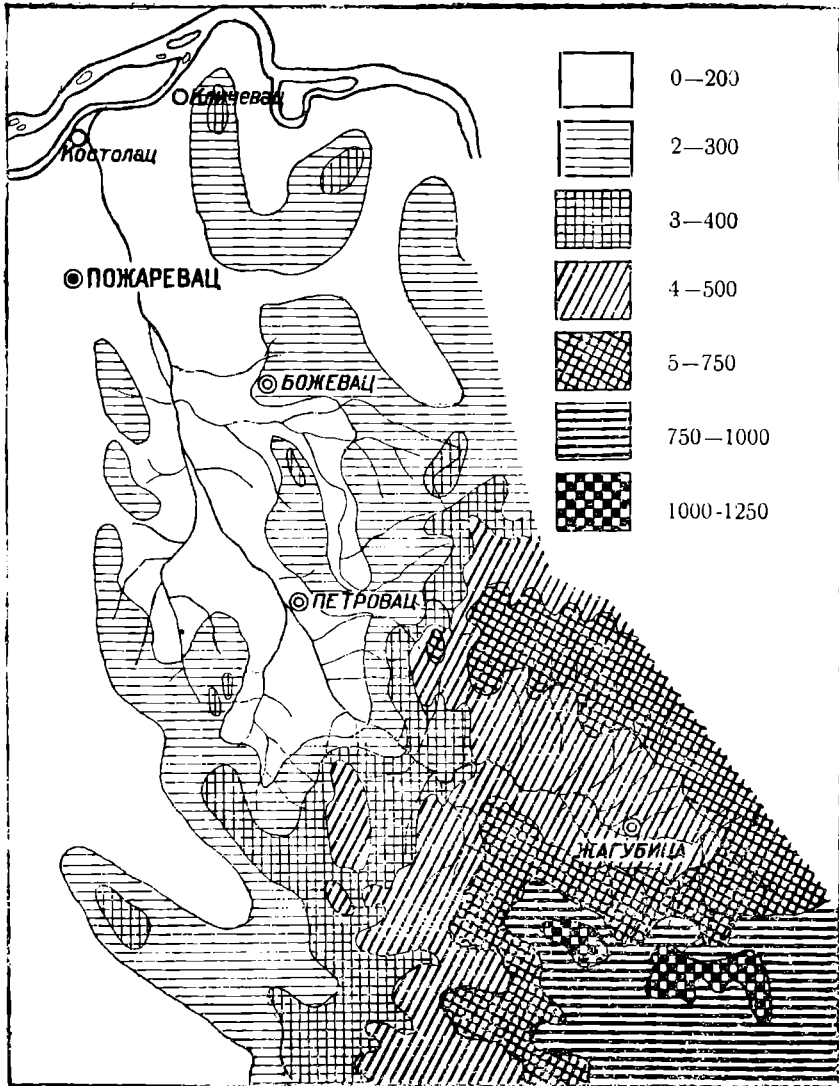
Хомољска котлина је тектонски спуштину између Хомољских Планина и Бељанице. Она је била у плиоцену испуњена водом, после чијег повлачења су остали језерски седименти. Ови, као и терасе, могу се пратити по ободу до 600 м. апсолутне висине. Северни обод Хомољске Котлине — Хомољске Планине — чија се грађа састоји од флиша, кристаластих шкриљаца и еруптивних стена, рашчлањен је многобројним токовима. Он је доста разуђен; у њему се на први поглед истичу површи, са којих се дижу кунаста брда и уобличена узвишења разних висина.

На јужном ободу Хомољске Котлине развијени су крашки облици, поглавито увале и вртаче, као: Речке, Бусовата, Глуве Врпите, Сладаја, Водна, Пиштаљине и друге на Бељаници (1, с. 285—6).

Планински масив између Хомољске Котлине и Млаве у коме је ова река усекла Горњачку Клисуру, дугу 24 км., чини, као што је речено, посебну целину у оквиру слива. Ту се истичу Вукан, Жежевац, Крилаш, Сумуровац, Велики и Мали Крш и други планински врхови. У грађи ових планина учествују поглавито кречњаци, кроз које се местимично пробијају еруптивне стене.

Усред овог масива, тамо где се укрштају два раседа хомољски и крепољинско-крупнајски, јављају се мала проширења у облику котлина; једна је око Крепољинске Реке а друга поред Крупаје; обе су по дну прекривене језерским седиментима и речним наносима.

Долину Млаве од Горњачке Клисуре до Дунава карактеришу у погледу рељефа две ниске планинске греде и пространа равна између њих. Греду правца Брзоходе—Поповац, Мирјево—Чачалица—Сопот—Костолац, која дели слив Мораве од слива Млаве, рашчланили су река Чокордин и мали потоци који утичу у Млаву (Крављи До, Шљивовачки Поток и други водотоци).

Ск. 1. — Рељефна карта слива Млаве

Друго планинско побрђе које гради развође између Млаве и Пека почиње код Мелнице и Рановца, а завршава се у Раму

на Дунаву; и она као и прва постепено прелази у благо-заталасане облике рашчлањене малим потоцима.

Оба ова планинска повијарца спуштају се према Млави у терасама и пространим подовима, док је поред реке рзвијена алувијална раван широка око 5 км.

Када се у целини посматра рељеф овога дела слива Млаве, одмах се запажају благи облици на странама и широка долина између њих, која је била пространи залив Панонског Мора.

Утицаји абразије и акумулације се виде и на саставу земљишта. Преко сарматских слојева наталожени су песак, глина и глинци. Поред тога у Стигу се виде и лесне наслаге у којима су развијени плитки вртачасти облици рељефа (2, с. 7—15).

Клима. — За климу, која је тако важна у проучавању привреде, немамо довољно података који би се непосредно односили на ову област. То важи само за температуре, међутим за падавине могу послужити кишомерне станице у Пожаревцу, Петровцу и Жагубици.

За одређивање температура узете су станице: Љубичево код Пожаревца, Смедерево и Велико Градиште, које су у близини Стига и Млаве. По подацима из Љубичева средње месечне температуре су овако распоређене:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	година
0,6	0,2	5,8	11,6	16,16	20,2	22,8	20,8	17,2	12,3	7,9	1,0	11,3

Овде ваља нагласити, да су годишња кретања температура доста знатна. Максималне температуре падају на јун, а минималне на јануар и фебруар. Апсолутни максимум, 40°C, забележен је 22 јула 1939 г., а минимум — 23,5°C — 14 фебруара 1935 г. Дакле разлика између најтоплијег и најхладнијег дана достиже 63,5°C. Али за привреду имају већи значај температурна колебања у јесен и у пролеће, када утичу на дужу или краћу вегетациону периоду. Средње месечне температуре изнад 5° су од 11 марта до 27 новембра. Међутим температура може пасти на 0°C и раније, што се види из ове таблице.

Година	први дан	мразеви месец	последњи дан	мразеви месец
1932	28	IX	17	III
1933	20	X	20	III
1934	20	X	24	III
1935	13	X	29	III
1936	22	X	9	IV
1937	25	X	14	IV
1938	26	X	20	IV
1939	21	XI	22	IV
1940	—	—	27	IV

Температура може пасти на тачку смрзавања крајем септембра, а у пролеће све до 3 маја. Али је најчешћа појава првих

мразева у последњој трећини октобра, а последњих крајем марта.

У Хомољу, које је ограђено планинама, топлотне прилике су нешто друкчије него у Стигу и Млави. По оскудним подацима средње месечне температуре у Жагубици су:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	година
-2,2	-0,6	6,1	10,6	16,5	19,7	22,6	20,9	16,3	11,3	5,1	0,3	10,5

Из овога се види да је у зимским месецима температура у Хомољу нижа него у Стигу, јер се хладнији планински ваздух спушта у котлину. Међутим, у јулу и августу су топлотне прилике као и у Стигу, док су јесењи и пролећни месеци због веће висине хладнији. Прве слане падају после 20 септембра, а последње се каткад јављају у првој половини маја (3).

Ако се изузму слане које се јављају позно само повремено и које не могу утицати штетно на све усеве и у свим крајевима, онда је вегетациона периода у целој овој области доста дуга — траје скоро девет месеци. Слане повремено могу нанети штету посврћу само у ниским влажнијим крајевима поред Млаве и других река. Ваља овде напоменути да на дужу или краћу вегетациону периоду не утичу само температуре него и количина влаге.

Колика је количина падавина у овој области може се приближно видети из петнаестогодишњих посматрања климатских станица у Пожаревцу, Петровцу и Жагубици.

Средња количина падавина по месецима

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	годишња сума
Пожаревац	40	30	41	45	92	47	52	45	46	64	43	45	622
Петровац	45	38	36	57	104	73	58	59	40	63	41	40	654
Жагубица	39	28	40	62	89	81	64	58	46	63	48	52	670

Ако упоредо посматрамо ове три климатске станице, види се како количина падавина расте идући узводно према Хомољским Планинама. Најмање атмосферских талога падне у Стигу, нешто више у Млави, а највише у Жагубици. Разуме се, падавинама је још богатији обод Хомољске Котлине.

Средња количина атмосферских талога се креће од 620 до 750 мм. Кишовитих година падне у Пожаревцу просечно 812, а сушних 459 мм. Распоред падавина по годинама, добима и месецима, од чега зависи вегетација, доста је повољан за све средњеевропске биљне културе, јер највише атмосферских талога падне у пролеће и лето, а најмање у зиму и јесен. Најкишовитији је месец мај када је усевима влага најпотребнија. Али овде ваља узети у обзир испаравање, које је у летњим месецима најинтен-

зивније. Најсупљи месеци су септембар и јул, што показује индекс суше (4):

	Индекс суше по месецима												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	година
Стиг	50	40,5	33	27	37,5	31	21	21,5	20	30,5	28	49	29,5
Жагубица	43	37	27	32	37	35	21	21	19	33	37	39	30

Из овога се прегледа види да је долина Млаве под утицајем панонског типа климе. Укупна количина падавина је доста мала, али у нормалним приликама довољна за усеве, јер пада највише онда када је влага најпотребнија. Али да ли ће бити довољна та количина киша зависи и од педолошког састава земље и од начина обраде. У алувијалној равни поред Млаве, где је издан ближе површини а земља добра, усеви ретко пате од суше. То донекле важи и за Стиг у ужем смислу речи.

Међутим гајњаче на брежуљкастом делу Млаве још слабије користе падавине: једно што се са стрмих нагиба вода брже слива у долине, и друго што овај тип земље нема толико способности да задржи влагу. Још у већој мери су изражене ове особине на оплодљивом и скелетном земљишту у Хомољу. Према томе на хумусним земљиштима и алувијалним равнима довољна је количина падавина за успевање свих усева. На гајњачама и подзолима, колебања атмосферских талоба се видно осете на усевима; кишовитих година усеви добро роде, док сушних јако подмбаце.

Има случајева да усеви трпе од суше и тамо где је земљиште добро и где пада доста атмосферских талоба, као у Горњој Млави, с једне и с друге стране Ждрела. Узрок је томе кошава, која дува у пролеће све до јуна, а каткад и у лето. Овај ветар за два дана исуши земљу као да киша није падала два месеца — кажу сељаци у селу Бистрици. Поред тога, кошава односи најпре снежни покривач, а после ситну земљу. Све то утиче на осиромашавање тла и родност земље.

Из овог прегледа се види да је долина Млаве под утицајем панонског типа климе. Температурни скокови су доста знатни. Ниску температуру у зиму повећавају ветрови северац и кошава. Северац или свињодерац (назван тако по томе што свиње циче, а често и цркавају од велике хладноће), дува са севера уз долину Млаве. Кошава, која се спушта са Хомољских Планина, особито је јака при излазу из Горњачке Клисуре, кроз коју дува великом силином, тако да руши кровове са кућа, ломи дрвеће и односи снег и земљу. Она у летњој половини године ублажава топлоту, те се не осећа онаква оморина као у другим крајевима.

Утицаји климе Панонске Низије осећају се и у количини и распореду падавина. Годишња количина атмосферских талоба је доста мала, али је у нормалним приликама довољна за усеве, јер кише највише падају онда када је влага најпотребнија. Али

да ли ће бити довољно потребне влаге не зависи само од количине падавина него и од других услова: педолошког сатава земљишта и начина обраде.

Хидрографија. — Хидрографска мрежа у сливу Млаве је неједнако развијена, што зависи од рељефа и природе стена. У изворишном планинском делу, који је састављен од вододржљивих стена: кристаластих шкриљаца и филита, извори се јављају свуда. Од њих потичу поточићи и потоци и стварају врло густу мрежу водотока. Овим се одликују Хомољске Планине из којих потичу Каменичка, Лазничка, Вуковачка, Јошаничка, Адујевачка, Осаничка, Крепољинска и Брезничка Река. Бељаница је друкчија у овом погледу, јер у њеној грађи преовлађују кречњаци. На њој су извори доста ретки. И тамо где вода избија на површину она после краћег тока понире као у Речкама, Бусовату и неким другим местима. Насупрот, водом је богато подножје ове планине. На додиру страна и Хомољске котлине јављају се врела и јаки извори: Врело Млаве, Крупајско Врело, и извори у Сувом Долу, Изварици и Рибарима.

Изворишна област Млаве су планине и косе које се лучно савијају око ње. Из ових истичу Витовница, Стамница, Шетоњска Река и њихове многобројне притоке. Неке од њих потичу из врела (Шетоњска и Ђовдинска Река).

Речна мрежа се развила и на терцијарном побрђу, где се извори јављају готово свуда на додиру пескова и глина. Најразгранатије су Чокордин и Бусур. Друге, мање реке, чија су изворишта дуж поменутих греда, све су краће и водом сиромашније уколико се приближују Дунаву. На додиру равни и страна избија и неколико јачих извора, као Панарија код села Забрђа и Могила, која тече упоредо са Млавом до утока у ову реку близу Ерадарца. У алувијалној равни и на неким терасама врло су ретки површински извори, али је издан доста плитка, 3—6 метара, те се до воде копањем бунара може лако доћи.

Све ове реке имају незнатан пад при ушћу као и Млава у коју оне утичу. Али не треба узети да је њихов пад свуда такав. У горњем току он износи 3,60%, у средњем 4,33% а у доњем 1,65%. Ове разлике одговарају морфологији и рељефу кроз који оне протичу. Од свога изворишта из врела Млава тече лагано све до улаза у Горњачку Клисур у којој је, разуме се, њен пад већи. Од излаза из ове клисуре она почиње правити окуке „кључеве“ који су све већи уколико се приближују ушћу у дунавски рукавац. Млава се чак и рачва у отоке. Највећа њена отока је Орловачка или Млака између Батуше и Селаковца. Сем тога њеном отоком сада сматрају и Могилу, која је у својем изворишту код В. Црнића, везана кратким каналом за Млаву.

Али за нас овде није важан само пад воде него и њено стање у току године. Проматрања на Млави код Рашанца у времену

од 1925—1940 године показују овакав средњи месечни и годишњи водостај:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Годишње
— 8	14	44	55	46	— 4	— 16	— 29	— 38	— 30	— 25	— 14	0

Апсолутни минимум — 74, био је 25-IX-1924 г., а апсолутни максимум 5,88 см, 17-IV-1940 г. Апсолутна амплитуда износи 6,62 см. Највећи водостаји забележени су у овим данима: 1-VII-1940 г. 284 см, 19-IV-1941 г. 280 см, и 28-II-1942 г. 280 см, а најнижи 12—13-IX-1931 г. 66 см и 28—30-IV-1934 г. — 66.⁵

Из овога се види да високо стање воде у рекама пада на март, април и мај, што одговара пролетњем максимуму падавина и отапању снега. Сем тога, висок водостај се јавља и у најсувљим месецима, што долази као последица наглих плјускова и стрмих нагиба у Хомољским Планинама.

Минимум долази на летње месеце када су испаравање и упијање воде врло знатни. Водостај је незнатан и у октобру, у доба другог максимума падавина. То долази отуда што преко лета исушена земља упија велику количину воде.

Други водостајни минимум изражен је у зимским месецима децембру, јануару и фебруару, онда када атмосферски талози падају у облику снега.

Што се тиче протицаја, на њему се поред климе, запажају утицаји рељефа, геолошког састава и вегетације. Коэффициент протицаја износи 30% падавина. Протицаји воде по подацима хидрометеоролошке службе за период од 1925—1940 године распоређени су овако на рекама слива Млаве.

Протицај Млаве и њених пришока у м³ /сек.

Млава	највећи	средњи	најмањи
код Врела	70	1,50	0,40
у Рашанцу	88,0	9,20	1,20
на ушћу	124,0	13,33	1,46

Пришоке Млаве

Лозничка река	4,0	0,6	0,03
Јошаничка	3,0	0,30	0,02
Осаничка	5,0	0,37	0,03
Крепољинска	3,0	0,29	0,03
Крупанска	4,0	0,62	0,21
Бусур	11,0	0,72	0,04
Чокордин	9,0	0,98	0,05
Витовница	7,0	1,93	0,14

Ова табела показује разлике између минималног и максималног водостаја. Ти екстрими су особито изражени на рекама које до-

лазе из Хомољских Планина. Низ стрме и оголене стране, састављене из вододржљивих шкриљаца, вода нагло набуја и појури, али исто тако и брзо спласне. У лето многи извори из плиће издани пресуше, а реке једва одржавају ток.

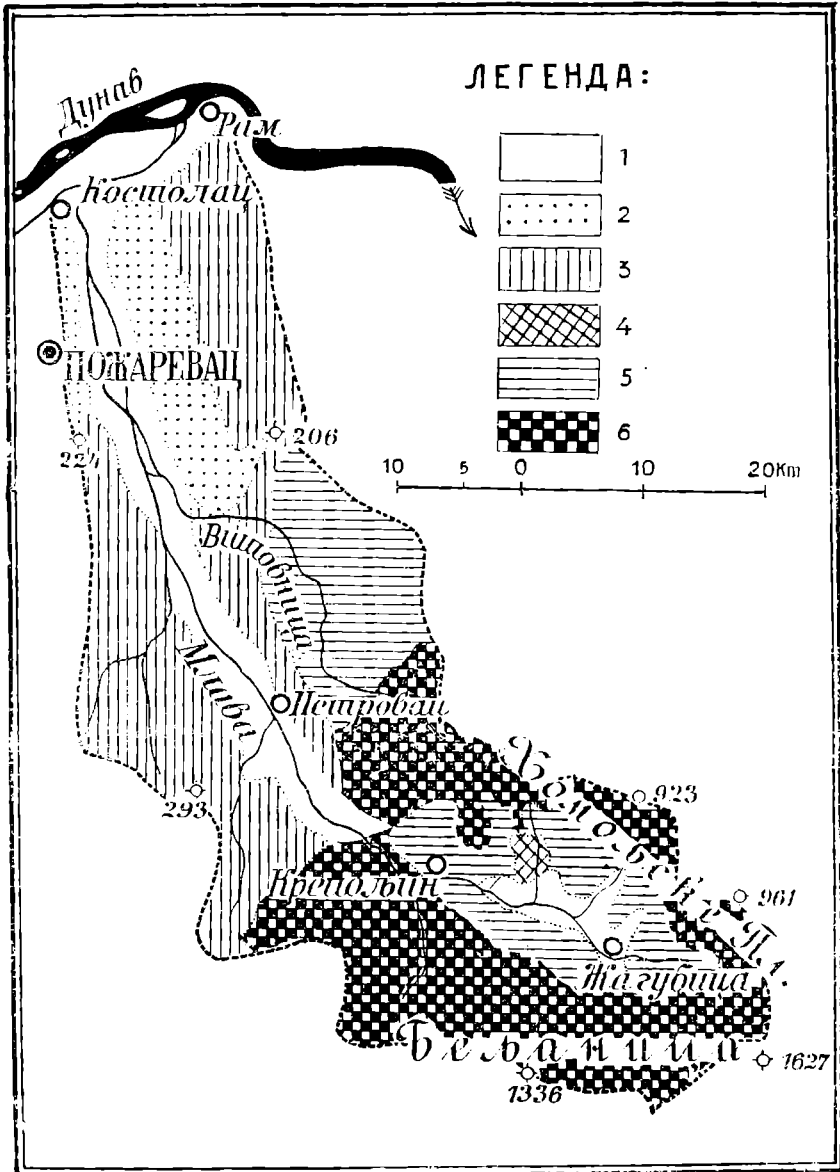
Друкчији је протицај на Крупаји, Млави и Витовници. Оне се хране из врела те у њима има доста воде у лето. Има доста података који сведоче да је протицај воде у рекама ове области сада неправилнији него пре педесет година. То се може објаснити нестанком шума са стрмих положаја у изворишту Млаве и њених притока. Са таквих површина вода се брзо слива, особито кад она падне у облику јаких пљускова и града. У оваквим случајевима набујала вода потече, не само сталним и повременим потоцима, него ствара и нове водотоке, носећи огромну количину наноса којима засипа и издиже речно корито у равни. Због тога настаје изливање воде у раван. Примера ради наводимо да је поред Вуковске Реке било гробље села Вуковца све до пре 30 година, када су га морали напустити због поплава које сада угрожавају и један део овога насеља. Ове појаве се запажају и на свим другим притокама Млаве које долазе из Хомољских Планина.

Велике воде или поплаве јављају се поглавито у пролеће, а повремено и у лето. Њима је изложена алувијална раван око корита. Бусур је 1910 г. однео 10 кућа у Табановцу. У истом селу вода се попела 1940 г. два метра и ушла у куће. Удружени Млава и Чокордин плаве поље испод Рашанца. Када подају кише у пролеће, вода из ових река захвата један део Великог Села. Исто тако Витовница плави село Кулу и њен потес Мртвају. И река Манастирица је 1948 г. поплавила алувијалну раван у селу истог имена. Ове и дуже реке нанесу велику количину муља у Млаву. Ти наноси, као што је речено, издижу дно речног корита, особито у ниском делу равни, и вода се приликом сваке веће поводње разлије по околини. Разуме се, правилном отицају воде сметају и врбаца дуж корита, које поједини саде да би на рачун реке проширили своје ливаде. Сметње бржем протицању су такође воденички јазови и бране, позади којих се узјезери и излије вода.

Летње поплаве, које су по последицама теже него пролетње, долазе изненада, онда кад падну нагли пљускови или град на Хомољским Планинама. Називају их „трешњева“ или „тројичка вода“, по томе што најчешће падају о Тројцама када трешње сазревају. Она може да поплави велики простор око река. Пре 17 година вода је у „међудневици“ (крајем августа) поплавила у селу Маљуревцу цео простор између корита Млаве и данашњег друма који води од железничке станице за село. Чим се чује за јаке пљускове у Хомољу у Стигу тада са страхом очекују поплаву. Пошто је потребно бар 24 часа док вода стигне,

опрезнији људи покаткад на брзу руку покосе ливаде или уклоне пластове са плавних ливада.

Педолошки састав. — Педолошки састав од кога зависи већа или мања плодност, није једноставан у овој области. У до-

Ск. 2. — Педолошка карта слива Млаве

1. алувијални наноси; 2. чернозем; 3. смолице; 4. глина; 5. гајњаче и 6. подзоли

лини Млаве, северно од Горњачке Клисуре и на дну Хомољске котлине преовлађују језерски седименти. Међутим у вишим деловима где није допирало Панонско Море, земљиште се развија на супстрату састављеном од шкриљаца и кречњака. На овим основима су створени под утицајем рељефа, климе, хидрографије разни типови земљишта. Они се разликују по структури и плодности: алувијални наноси — „муљак“, черноземи, смонице, гајњаче, подзоли и скелетна земљишта. Географско распрострањење ових типова поклапа се углавном са рељефом и геоморфолошким облицима. Појас у алувијалној равни поред Млаве, широк 4,5 км, састоји се из плодних наноса, који се после сваке поплаве обнављају. Најплоднији део ове равни је такозвани „муљак“ који је распрострањен у кључевима непосредно поред реке.

Стиг у ужем смислу речи, који се протеже у дужини око 32 а у ширини 5 км, састоји се од леса и преталожених лесних седимената, на чијој је површини под утицајем климе и вегетације створен слој чернозема. Ово земљиште је било врло плодно, али због декалцификације стално губи те особине.

Гајњача прекрива побрђа и брегове изнад алувијалне равни, али овај тип земљишта није свуда једноставан и непрекидан. Местимично се у овој зони јављају смонице састављене од глине и језерског муља. Сем тога доњи делови страна редовно су прекривени делувијалним наносима, који су спрати са већих висина и стрмих нагиба.

У Хомољској Котлини ређају се са висином ови типови: на дну котлине, поред река, су алувијални наноси; затим долази појас језерских седимената на којима су се развили подзоли, гајњаче, а местимично има и смонице. Међутим, на планинским странама се јављају подзоласта и скелетна земљишта. Оподзољена, али ипак плодна земљишта прекривају заравни и благе нагибе као и вртаче на падинама Бељанице. Веома оподозољена и скелетна земљишта јављају се свуда по стрмим странама и врховима са којих је шума искрчена и хумус спрат.

У погледу плодности земљишта, на прво место долази „муљак“, затим алувијални наноси, черноземи у Стигу, смонице, гајњаче и најзад подзоли разних степена.

Рудно богатство. — У овој области су заступљене две групе руда: руде метала и угљеви. Прве су везане за масив Хомољских Планина, а друге за терцијерни басен у Горњој Млави.

Планински венци источно од Хомољске Котлине, у чијој грађи учествују поред шкриљаца и еруптивне стене — андезити и гранити — богати су корисним минералима. Кварцне жице садрже, пре свега, знатну количину злата. У наносима Витовничке, Мелничке, Милатовачке и Јосаничке Реке, које протичу кроз

планине, такође има доста крупних зрна овог метала. Овим се особито одликује Мелничка Река. Да у наносима ових река има доста минерала види се и голим оком, јер ситне честице на сунцу светлудају као варнице. Уосталом, овде је злато испирано у доба Римљана, као и сада. Сем ових запажене су на простору између Крепољина и Сига налазишта и других руда: мангана, халкопирита, хрома, лискуна.⁶ Колике су те резерве злата и других метала утврдиће се тек после подробнијих испитивања.

Терцијерни басен у Горњој Млави, око Петровца, богат је угљем. У њему се јављају три врсте угља различите старости: камени угаљ, чији је постанак везан за горњи карбон, лигнитично-мрки из олигоцене и лигнит из доба доњег сармата.

Наслаге каменог угља које су откривене код Рановца, одличне су каквоће; топлотна вредност се креће између 7166 и 7330 калорија, али су слојеви доста танки (0,40—1,90 м).

Мрки и лигнитично-мрки слојеви угља простиру се по ободу између Рановца и Ждрела. Њима је особито богата околина Мелнице и Стамнице, где су отворени рудници истога имена. Угаљ се јавља у неколико слојева (растављених глинама), чија се дебљина креће од 1,6 до 14 м, а топлотна вредност између 2.600 и 3.800 калорија. Угљеви из Стамнице су нешто бољи него из Мелнице, али је Мелница резервама много богатија. Стручњаци рачунају да у мелничком ревиру има око 14.000.000 тона угља.

Друго налазиште мрког угља је у долини Крупаја, код села Сиге. Топлотна вредност овог угља одговара ископинама из Сењског Рудника (око 5.800 калорија).

Млавски угљарски басен је богат и лигнитима. Његова налазишта су поглавито у средњем делу котлине, на простору Мало Лаоле — Лесковац — Петровац — Кнежица. Дебљина слојева угља се креће од 1,50 до 2 м, а топлотна вредност између 2.627 и 2.973 калорија. Досада су откривене и донекле испитане наслаге лигнита у Малом Лаолу, Лесковцу, Петровцу, Ждрелу, Шетоњама, Дубочкој, Кнежици, Мелници, Трновчу (Жути Брег, Парлози), Старчеву (Бољетински Поток) и Рановцу (Лазарев поток).⁷

Налазишта угља у Млавском басену претстављају велику привредну вредност и по количини и по каквоћи. Услови за искоришћавање су повољни због пада слојева, њихове дебљине и приступачности рудника. Највећи значај у привредном погледу имају резерве мрких и лигнитичко-мрких угљева у Мелници.

Шуме. — Шуме су пре 250 година захватале велики простор у целој области. Њиве су у њима претстављале пропланке. Још у почетку XIX века страни и домаћи путеписци помињу шуме чак и у житородном Стигу. М. Милићевић каже, да је 1815 године биле доста Срба на окупу у луговима моравским и млав-

ским (8, с. 1055). Јоаким Вујић прелазећи Млаву између Калишта и Заове наглашава да је прошао кроз „страшне шуме“ (9, с. 87). Он је у Стигу видео и прекрасне ливаде са „благоветним сенс“. Три године касније, 1829, пропутовао је једним делом ове области и Ото Дубислав Пирх, који каже да је долина Млаве обрасла густом храстовом шумом. Затим додаје да је вис, који одваја Млаву од Пека, на многим местима покривен шумом, али местимично и добро обрађен (10, с. 77—8). Из овога се види да је тада густа шума прекривала алувијалну раван око Млаве; на косама, с обе стране долине, било је и њива између гајева, док је Стиг био углавном обрађен. Осамдесетих година прошлог века Милићевић износи да у Кључевима поред Млаве има још лужника, клења, брестова, и друге горе, а на коси Сопоту, где је некада била густа граничева шума, остали су само неки забрани око манастира Заове, Орешковице и Четерешке Цркве. Тада је била оголела и планина Вукан у Горњој Млави, иако није била погодна ни за њиве ни за ливаде. Међутим, Хомоље је и тада било под непрекидним шумама, сем равни око Млаве (8, с. 1025).

Да су шуме раније захватале велики простор види се из топографских назива појединих потеса који су сада засејани разним усевима. О тим шумама свеже је предање у народу. Чак их памте и стари људи. У Буровцу су ми рекли да је земљораднички потес Дубрава—Гај био под граничевом шумом још у доба владавине кнеза Александра Карађорђевића. У Лугу, атару села Кнежице, била је заједничка шума у којој су преовлађивали брест, лужник и горун. Њу су пре 80 година изделили и претворили у њиве и ливаде. На Козјем Грбу и Жежевцу, који су сада потпуно голи, такође су биле густе шуме.

Процес обешумљавања ишао је упоредо са намножавањем становника и преласком са натуралне на робно-новчану привреду. Шуме су претворене у њиве због жита, које је постало важнији предмет трговине него стока. Оне су најпре нестале у правом Стигу. Одржале су се једино на плавним површинама поред Млаве и Могиле, али и овде оне не претстављају јединствен покривач; испрекидане су ливадама и утринама.

По својој саставу ове шуме су хетерогене и по узрасту и по врстама. У њима преовлађује храст, бели брест, топола и врба. Оне какве такве могу да задовоље уз припомоћ багрема само домаће потребе оних села која су поређана дуж алувијалне равни. Међутим, насеља на источном ободу Стига, која немају шуме, користе за огрев „тулуске“ (корен кукурузне шишарке) и багрем засађен дуж међа и по јаругама. Сем тога они добављају дрво из Горње Млаве у замену за жито. Уколико буде напредовао рад на мелиорацији Млаве, нестале и ових шума, место којих ће доћи разне пољопривредне културе.

У равном делу Горње Млаве, шуме су, као што је познато, прошле кроз исту фазу као и у Стигу, с том разликом што се

нису задржале на алувијалној равни, јер ова није изложена дужим и трајнијим поплавама. Сем тога овде су веће потребе за ораницом него у Стигу. Уколико шуме постоје, оне су ограничене на мале подбарне просторе непосредно око реке. Нешто више шуме се одржало на косама с обе стране долине Млаве, и то у облику малих гајева, који заузимају најнеплодније земљиште. Има доста случајева да је гора искрчена и са стрмих страна. На пример, Кулско Брдо је било обрасло крупном буковом шумом у коју су из села Салаковца дотеривали свиње на жир. Као заједничку својину становници Куле су је брзо исекли. Као последица тога јавила се ерозија која је угрозила и само насеље. Куљани су морали на брзу руку да засаде багрем да би спречили бујицу. Сада се у том просторном багрењару виде крупне усамљене букве, које су једини сведоци старе шуме. Ова појава се запажа и у другим селима. Најпре су шуму немилице искрчили, а сада је с тешком муком подижу.

Крајеви у Горњој Млави, по ободу котлине, нешто су богатији шумама, али њихово пространство ни овде не одговара неплодним површинама на којима би се оне могле развијати, као на Вукану, Козјем Грбу и другим планинама. На обешумљавање ових простора утицали су велики број коза и кречане, које троше знатну количину дрвета. Када се узме у обзир да су кречане прављене тамо где има кречњака, онда је јасно да су таква места брзо обешумљена, утолико пре што се на њима шума тешко подиже. И тамо где су се шуме због неприступачности одржале, као у изворишту Витовнице и у атарима Кладурева и Мелнице, сада су изложене сечи, јер се из њих подмирују велике потребе у огреву и грађи доста простране области.

Хомоље је још шумовитије од Горње Млаве. На то су утицали колико природни услови толико и беспуће. Захваљујући клими и растреситом слоју земљишта, у Хомољу расту разне врсте шумског дрвећа: хрест, цер, буква, граб, липа, леска, јасика, јавор, брест итд. Буква је више заступљена у висини на ораницама Бељанице и Хомољских Планина, где се јавља као крупно дрвеће и у чистом саставу. На нижим стрмим странама виде се свуда поменути лишћари, а око Млаве још и јова, врба и топола. Али и поред толиког просторства, Хомоље није шумовито као раније. Очуване су само оне веће шуме на планинама Бељаници и Црном Врху које припадају држави, као и у неким неприступачним крајевима. Сав остали простор изложен је свакодневној и брзој сечи. Супротно Стигу и Доњој Млави, који су обешумљавани постепено — упоредо са већим развитком земљорадње и саобраћаја — Хомоље је за кратко време изгубило првобитни шумски карактер. До 1930 године сваки је крадом и неосетно проширивао њиву на рачун општинске шуме, а отада је настало утркивање ко ће више захватити и искрчити шуме. На тај начин су оголићени и стрми нагиби, који су сада изложени

ерозији. Кратко речено, негдашњи готово непрекидни шумски покривач разбијен је у мање гајеве и забране.

Најзад како је заступљена шума у сливу Млаве види се из ових бројева. У Стигу је под шумом 1.658 ха, у Млави 9,685, а у Хомољу 25.300 ха. У Стигу и Доњој Млави шуме су прешле критичну тачку, те се врши пошумљавање. Међутим Хомоље и Грња Млава још су у фази обешумљавања.

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Природни услови у долини Млаве увек су били повољни за развитак привредног живота. То сведоче насеља из старијих времена људске историје. У античко доба у Стигу се развио велики град Виминацијум чији се остаци виде близу данашњег Костолца. Још већи број остатака старих насеља потиче из Средњег века напр. градови у Горњачкој Клисурси и Браничево. У првој половини XV века, када се услед најезде Турака средњевијековна српска држава помера на Север, старо Браничево је једно време било њен центар. После пада последњих остатака Србије, мало се зна о овој области. Познато је само то, да је све до велике сеобе крајем XVII века била насељена и да је у њој било чак и Срба спахија. Али тек од времена аустриске окупације северне Србије, 1718—1739 г., имамо сигурних података и о становништву и о привредним приликама.

Становништво. — Будући на удару завојевача — Турака који су се кретали према Северу и преко Рама на Дунаву, становништво ове области морало је страдати. Касније, када је Северна Србија као гранична област постала проприште борбе и преотимања између Турака и Аустријанаца, прилике су биле још горе за насељенике овога краја. Из тога доба су остали „збегови“ и „збеговишта“ у Хомољу и планинама Горње Млаве, где се народ склањао. Том несигурношћу се може објаснити ретка насељеност врло плодних крајева. Почетком XVIII века нека данашња велика насеља нису ни постојала, а она која се помињу имала су врло мали број кућа. Колика су она била у поређењу са данашњим насељима види се из ових бројева (II, с. 143—4):

Назив села	Година 1733	Година 1931
Божевац	11 кућа	702 куће
Смољинац	26 "	622 "
Шапина	11 "	468 "
Калиште	14 "	175 "
Батуша	13 "	183 "
Кличевац	40 "	467 "
Рам	4 "	87 "
Шапоње	14 "	421 "

Назив села	Година 1733	Година 1931
Врдница	17 "	215 "
Ждрело	10 "	359 "
Мелница	10 "	569 "
Бистрица	9 "	280 "
Вел. Село	15 "	370 "
Кула	15 "	370 "
Црљенац	16 "	372 "
Брдарац	23 "	215 "
Дрмно	24 "	218 "
Костолац	39 "	417 "
Бубушинац	11 "	210 "

Преци данашњег становништва доселили су се у већем броју крајем XVIII и почетком XIX века. Они су долазили са разних страна. Хомоље су населили делом Срби са Косова и „Равне Сенице“ (Суви До, Изворница, Рибаре, Вуковац, Милатовац, Јошаница, Крупаја), а делом Власи (Лазница, Осаница, Сиге, Милановац). Срби су пореклом из „Равне Сјенице“, Косова и Поморавља, а Власи Ердеља (12, с. 83—85).

И у Млави је сличан етнички састав и процеси насељавања. Запажају се пет периода у насељавању овога краја: први период пада крајем XVII и почетком XVIII века (32 породице), други за време аустријске владавине у Србији од 1717 до 1739 године (132 породице), трећи у другој половини XVIII века (196 породица), четврти у доба Устанка (149 породица) и пети у времену од 1815 до 1870 године (120 породица), када је углавном завршено досељавање. Највећи број досељавања је из Црно-речке Котлине и Неготинске Крајине — 38,88% досељеника, који су побегли од Пазван Огла видинског крајем XVIII века и после ослобођења Србије, пошто је њихов стари завичај остао и даље под Турцима све до 1833 године. Други досељеници су из Мораве (7,46%), Ресаве (6,34%), Шумадије (3,65%), из Старе Србије (8,42%), из Влашке (3,33%). Незнатан број је дошао из Црне Горе, Македоније, Босне и Бугарске (13, с. 287—292). Од 40 села у Млави влашки се говори у Ждрелу, Стамници, Витовници, Мелници, Манастирици, Рановцу, Кладурсву, Рашанцу, Бурсу, Лесковцу, Кобиљу, Мирјеву. Разуме се, они говоре и српски, а што је интересантно сматрају за увреду ако им неко каже да нису Срби. Та се појава не запажа само у Млави и Хомољу него и у другим крајевима Источне Србије. Ови Власи су досељени из Ердеља (округ арђешки) почетком XVIII века, За њих многи испитивачи тврде да су они уствари Срби који су у додиру са Власима у Ердељу и Банату примили влашки језик. Процес сталног стапања у Млави и Хомољу између једне и друге групе је очигледан. То се особито види у Жагубици и Крепољину.

Етнички састав Стига сличан је Млави, с том разликом што у ову област није продрла влашка миграциона струја. Према

узгредним испитивањима, преци данашњег стипшког становништва досељени су поглавито из Тимочке Крајине, Црноречке Котлине, Мораве, Старе Србије и Баната. Ова последња група представља повратну миграциону струју, тојест оне који су се под турским притиском морали привремено исељавати преко Дунава.

Та досељавања су завршена у долини Млаве око половине прошлог века откада се становништво повећава поглавито нараћањем. Тај прираштај можемо са сигурношћу пратити од 1884 године. У раздобљу између 1884 и 1910 године становништво се повећало у Стигу за 15.434 у Млави 18.048 и Хомољу 5.674. Прираштај је правилан и доста знатан. Међутим, од 1912 до 1921 године он нагло опада. Узрок томе су велики губици у ратовима и нагло опадање наталитета. У том раздобљу број становника је смањен: у Стигу за 9.574, у Млави за 9.311 а у Хомољу за 2.839 лица. Од 1921 године почиње поново пораст, који прекида Други светски рат. Колико су биле тешке последице ратова види се из тога, што ни 1948 године број становника није достигао висину из 1910 г. Ратови су утицали и на бројни однос мушкараца и жена. До 1910 године број мушкараца био је већи од броја жена, а од тада је обрнуто. Овде треба додати, да је прираштај између 1921 и 1948 године опадао у односу на период од 1884 до 1918 године и због смањивања наталитета. Та појава је у вези са ограничењем рађања на једно или двоје деце. Узрок се не би могао тражити само у малом поседу, јер се у том погледу јавља противученост: мањи посед више деце и обрнуто. Јасно се испољава да се већи посед чува од деобе смањивањем наталитета. Друга појава, која такође штетно утиче на снагу становништва, јесте: склапање бракова малолетника, изазивање побачаја и спречавање зачећа недозвољеним средствима.

Колико се повећавало или падало становништво од 1884 до 1948 године, види се из ове табеле (14):

	кућа 1884 стан.		к. 1910 ст.		к. 1921 ст.		к. 1931 ст.		к. 1947 ст.	
Стиг	4.783	29.224	7.283	44.858	6.740	35.284	8.293	41.970	8.563	39.405
Млава	7.922	43.619	11.343	61.667	11.050	52.356	12.878	59.696	13.335	59.667
Хомоље	2.721	15.312	3.812	20.986	3.686	18.147	4.165	20.526	4.610	22.020

Упоредо са намножавањем становништва повећане су и површине обрадиве земље. Аграрна насељеност није дошла до тога степена да се становништво исељава у друге области. Такве појаве се запажају само у неким селима Горње Млаве. Данашња густина насељености је у Стигу око 98 становника на км², у Млави 75, а у Хомољу 37. Ниједан од ових крајева није пренасељен, с обзиром на плодност и друге природне услове. Штавише, област као целина могла би при бољој обради земље примити двапут већи број становника. То не значи да у њој свако

домаћинство има довољно земље, јер постоји знатна разлика у величини поседа, што се јавља као последица процеса раслојавања у селу.

Фазе привредног развитака. — Од времена првих насељавања после велике сеобе, 1689 године, ово становништво је пролазило кроз разне фазе непрекидно мењајући облик друштвено-привредног живота.

У почетку је било и сувише простора за онако мали број становника. У своме извештају Ратковић каже за Велико Село, да његови становници могу добро да живе, јер имају доста „ораће и косаће земље“ (11, с. 154). То је важило и за друга насеља ове области, пошто је тада свако могао заузети онолико земље колико му је било потребно. Те потребе су биле врло незнатне, јер је произвођено само оно што је било неопходно за обичан живот и међусобну размену. Оскудевало се у новцу; људи су га с великом муком набављали да подмире харач. И привреда и насеља носили су печат не само примитивности него и привремености. То је доба праве натуралне привреде. Тек у другој половини XVIII века после Свиштовског мира и фермана Султана Селима III, о слободи трговине 1793 године, почела је живља трговина стоком. Како су Стиг и Млава у близини Дунава, главног пута за Аустрију у коју је извожена стока, гајење свиња је узело велики мах. То је изазвало већу производњу кукуруза и јечма као сточне хране. Иначе су дотада жита захватала мале површине. Главни усеви су били кукуруз, јечам, крупник и јара пшеница; гајено је доста и конопље — много више него данас — јер су од ње израђивали платно и друге тканине.

Исте културе гајене су тада и у Млави и у Хомољу. Разуме се, у планинском Хомољу кукуруз је одомаћен као сталан усев знатно касније него у Стигу. Причали су ми стари људи у Милатовцу, да је кукуруз први пут засејан у њиховом селу тек пре 120 година. Кажу, да је у месту Ливађу први пут родила само једна „мешина кукуруза“. Упоредо са кукурузом, а сигурно и пре њега, сејана су и стрна жита: јечам, крупник и јара пшеница. Када се говори о овоме, треба исправити тврђење Тих. Ђорђевића, који каже да у Хомољу стрна жита нису гајена до пре 40 година (писано 1912 год.) и да за увођење белих жита припада заслуга Стевану Станковићу учитељу, који је 1873 године први почео гајити јечам доневши његово семе из Божевца у Стигу (15, с. 32). Међутим, у статистици из 1867 године стоји да је тада у Хомољу било засејано 977 рала пшенице, 493 рала крупника и 217 рала јечма (16). То значи да су ова тврђења, за којима су се повели каснији испитивачи Хомоља, била нетачна.

Захватајући мале просторе, обрадиве површине су биле махом у близини села у царини. Под појмом „царина“ се разумевао простор око села ограђен плотом, који су подизали и оправљали заједнички. На огради је било неколико струга или

„капија“ кроз које је стока излазила на утрину и враћала се у село. Прем томе, изван оgrade била је сеоска испаша по којој се стока слободно кретала. Ваља напоменути да је и на тим утринама, ван царине, било и посебних колиба и торова за стоку и помало обрадиве земље око њих, која је морала бити ограђена — иначе се није одговарало за потру. Ове привремене њивице су биле први зачеци својине на заједничком земљишту. Из тог времена су остали данашњи појмови „царина“ за поједина места у Кличевцу, Дрмну, Смољници и другим селима у Стигу и Млави. У Хомољу су царине укинуте доста касно. Старији људи памте и капије на оградама. Кажу да их је у Сувом Долу било 4, Рибарима 2 (на Јасену и Рогињу) у селима с десне стране Млаве по 2 (једна према пољу, а друга према планини).

У овом периоду стока је била основа целокупне привреде. Она је задовољавала кућевне потребе у храни, одећи и обући, и била подлога за добијање новаца, који су били ретки али веома потребни због великих намета у разним облицима (харач, димница, чибук итд.).

Стоке је тада било више него данас, ако се узме у обзир однос броја становништва онда и сада. Свуда, у целој области, гајен је приближно исти број стоке. То је и разумљиво, јер је тада било доста ливада и пашњака и у житородним Стигу. Кратко речено, ова је област била у привредном погледу једнолика, због повољних услова за сточарство, најважнију привредну грану тога доба.

Главне врсте стоке су биле овце и свиње. На то су утицали колико повољни услови за њихово гајење толико и домаће потребе. Овца је задовољавала потребу у вуни и млеку, а свиња зимску прехрану и тржиште. Говече је такође гајено поглавито за запрегу, кожу и лој. Свака кућа у Стигу и Млави имала је 50—100 оваца, 20—50 свиња и 5—10 говечета. У Хомољу и планинском делу Млаве увек су гајили нешто већи број оваца и коза него у Стигу, што је одговарало природним условима. Цајко, предак данашњих Неговановића у Милатовцу (Хомоље), имао је пре 150 година 1.000 оваца.

После ослобођења, у почетку XIX века, настаје нова ера у привредном развоју ове области. Слобода кретања, прираштај становништва и трговина изазвали су наглу промену. На штету утрина и шума шири се њива, јер жито добија све већу вредност. Почињу падати царине. Сељаци проширују до тада ограђене њивице на утринама. Најбрже су се осетиле те промене у плодном Стигу, који је приступачан саобраћају. Већ 1829 године Пирх помиње у овом пределу и обрађена поља. „Свуда се пролази кроз жито, кукуруз и прекрасне ливаде“, каже он у свом путопису (10, с. 79). Сретен Поповић каже да је тада у Београд брашно пшенично доношено из Стига.

Са развојем саобраћаја и продирањем капитала, овај процес захвата Млаву, а касније и Хомоље.

Захватање шума је ишло брже него крчење и узиравање. Прво су разоране најплодније површине, које је било лако обрађивати тадашњим средствима. То су: „Стиг“, таласаста побрђа у Млави и обод Хомољске котлине. Међутим „кључеви“ у Стигу и раван поред Млаве нису ни данас преобраћени у њиве, због тога што појединци не могу извршити мелиорације. У Хомољу се овај процес крчења шуме у почетку развијао спорије него у Стигу и Млави, али кад је отпочео брзо се завршио. Као што је поменуто општинске шуме и утрине су готово на јуриш заузеле и искрчене тек после 1919 године. Такво земљиште је давало велики принос само две-три годин. Чим с исцрпи плодни хумус, оно је претворено у утрину или заорничено за неко време. Узрок ове појаве треба тражити у томе, што је Хомоље остало дуго времена по страни од културних утицаја. Док је стока била на цени лако се добављало жито из Млаве, Ресаве и Црне Реке. Доцније, када цене стоци падају у односу на земљорадничке производе, а становништво се брзо множи, све више се јавља тежња да се потребе у житу задовоље са свога имања. То је у ствари и изазвало оно нагло крчење шуме. Уколико је за ораницом постојала потреба и раније, њеном ширењу сметале су регуле за чување утрина као заједничке испаше.

Кроз какве је привредне фазе пролазила ова област за последњих 150 година свежа је традиција у народу. И топографски називи појединих крајева, који су сада под разним културама, сведоче да су тамо раније биле шуме и утрине. Овде ћемо поменути само неколико таквих места: Торови и Орнице (Смољинац), Торови (Шапина); Нове и Старе Новине и Луг (Трњане), Гај, Планина, Рит, (Дрмно); Гај, Ливадице, Пландиште (Баре), Гај, Утрине, Рит, Брестар, Јасеновац (Божевац); Брестар, Лешје, Лугови (Петровац); Гај, Равни Гај (Буровац); Дубрава и Гај (Табаковац).

Ако на крају обухватно посматрамо период развитка у току протеклих двеста година види се ово: у првој фази припреда је у целом сливу иста, без обзира на различне услове. Она носи сточарско обележје — једнако у плодном Стигу као у планинском Хомољу. Екстензивно сточарство, какво је оно тада било, везано је исхраном за место.

У другом периоду, почев од половине прошлога века, настаје под утицајем капитала диференцијација. У Стигу, који је приступачнији саобраћају и тржишту, привредно тежиште се помера са сточарства на земљорадњу. Стока се у исхрани прилагођава земљорадњи, а делом се за њу тражи испаша у планинама Горње Млаве и Хомоља. Нешто касније, осамдесетих година прошлог века, а особито после изградње железничке пруге од Пожаревца до Петровца, и у Млави настају брже промене. И у њој преовлађују земљорадња и воћарство, док се за стоку траже летње испаше у Хомољским и Мајданпечким планинама.

Хомоље је међутим остало до скоро ван јачег утицаја тржишта, због слабих саобраћајних веза. Сточарство је у њему главна привредна грана. Али се и земљорадњи поклања пажња да би се задовољиле домаће потребе које су расле са прираштањем становништва. То у овом крају изазива поремећај раније успостављене привредне равнотеже. Земљорадња се шири место шума, утрина и ливада. Она иде у ширину да после краћег времена спадне под уитајем ерозије. Последице тога су уништење шуме и пашњака и опадање сточарства. Кратко речено, једним замахом су смањени услови за сточарство, земљорадњу и шумарство.

Облици својине и имовински односи. — И у погледу развоја својине и имовинских односа постоје разне фазе, на које су утицале друштвене и политичке прилике. У средњем веку многа села ове области припадала су појединим феудалним господарима и манастиру Горњаку. Доцније, за време турске владавине, земља припада спахијама, а шуме и утрине држави, односно цару. Какви су били односи између спахија и чифчија имамо података баш из овог краја. Јоаким Вујић забележио је у свом познатом делу Путешествије по Србији, разговор са спахијом у селу Црљенцу. Мехмед спахија, који је становао у Београду, долазио је с времена на време да прикупи десетак. Он је узимао десети крст од жита, јечма, зоби, десету оку од кукуруза, затим од свињчета 4 паре, а од кошнице по оку меда или грош. Жито су морали оврћи и однети тамо где жели спахија. Десетак од кукуруза и вина спахије су продавале чифчијама за новац. Поред тога они су морали цару плаћати посебне намете: чибук на спокју и арач (3 гроша и 12 пара на сваког ожењеног мушкарца) (9. с. 90). После давања хатешерифа, 1830 године, настале су промене у овим односима: сељаци су постали господари земље коју су дотада обрађивали. Сем тога, они су, било као појединци било као село, заузели утрине и шуме. Велике површине земље и шуме задржали су манастири Витовница, Горњак и још неке старе цркве (Рукумија, Заова, Сестрољин). Приликом слободног заузимања шума и утрина неки делови су остали и даље као сеоска заједница, која је служила општим потребама. Из тог општег земљишног фонда повремено су издвајани и дељени поједини делови. Таквих деоба је било у два-три маха у току XIX века. У Стигу и Млави су очувани топографски називи потеса који потсећају на то. Три потеса у селу Набрђу носе назив „Деоница“. Иста се појава запажа у Барама и Петровцу. У неким селима постоје називи „Старе Деонице“, за разлику од новијих. Све до 1947 године постојале су заједничке утрине, иако сведене на мале просторе. У Стигу су оне захватале поглавито плавне површине, а у Горњој Млави и Хомољу неплодне планинске крајеве. Нека су села имала више утрине него друга, што је зависило од првобитних захватнина и природе земљишта.

Негде су и друге околности утицале на веће или мање пространство утрине. На пример утрина у Набрђу не припада овоме селу него Трњанима. Остало је тако из доба турске владавине. Кажу да је на тој утрини нађен мртав Турчин, а према ондашњим правним обичајима одговорност је падала на оно село чија је земља. Да би избегли казну Набрђани су се одрекли земљишта, тврдећи да оно не припада њима него Трњанима. Ово село је примило на себе кривицу, исплатило крв убијеног Турчина и добило утрину.

Што су се заједнички поседи одржали до најновијег времена, није узрок довољна количина земље у селу, као што је раније био случај, већ други разлози: негде неповољно земљиште за биљне културе, а негде потреба да се од прихода са тог земљишта изражава школа и општина. И овде као и у неким другим крајевима имућнији људи су се противили деоби, имајући у виду многе рачуне: потребу да по утринама пасе њихова стока, или да се од прихода подмирују општинске дажбине (17, с. 73). Деоба је била извршена и упркос отпора богатијих сељака. У Великом Црнићу један део утрине је подељен 1910 године.

Деоба није вршена свуда на исти начин. Негде су делили са пореским главама (Трњане), а негде је део добијао само прворођени син (Кнежица). Али је у већини села остало заједничких поседа све до најновијег времена; они су коришћени на разне начине. Попаша на утрини плаћала се сваког лета по грлу стоке, док су њиве издаване на једногодишњи закуп. У овоме су се држали утврђеног договора. Раније је давано само по 10 ари оранице и то онима који су служили војску (Велико Црниће); касније су долазили у обзир само сиромашнији земљорадници, а још касније таква се имања издају лицитацијом. У оваквим случајевима имућнији сељаци су дизали цену закупници да би је лично користили, пошто је приход од овога ишао на плаћање заједничких дажбина. Било је и таквих случајева да појединци надметањем узму по 3 до 4 ха земље, изделе је на мање деонице и издају на подзакуп сиромашним земљорадницима по скупој цени. У неким селима нису допуштали овакву спекулацију, него су сељаци делили општинску земљу на деонице величине 20 ари. И сиромашнији и богатији могао је узети само једну такву деоницу. Сада су сва таква имања прешла у руке појединих сељачких радних задруга, а делом ушла у састав пољопривредних добара. Тамо где нема ни једног ни другог типа поседа, таква земља се издаје сиромашним земљорадницима на бесплатно искоришћавање (Милановац у Хомољу).

У погледу величине посед је пролазио кроз разне фазе, које се поклапају са степеном друштвеног развитка. Прва фаза одговара слободном заузимању земљишта; друга крчењу, захватима и десби утрина; и трећа уситњавању поседа. Мали посед се свуда јавља као последица намножавања становништва и

раслојавања села под утицајем капитала. Али ако се упореди величина поседа једног газдинства у разним крајевима, запажају се знатне разлике, које су израз природних услова и степена друштвеног развитка. У Стигу има 23,63% домаћинстава са поседима испод 2 ха земље, а у Хомољу 13,40%. На први поглед Хомоље је у повољнијем положају, а уствари је обрнуто. То долази отуда што је земља у Стигу плоднија, а сем тога у њему већину сваких поседника сачињавају Цигани који се поред земљорадње баве и другим пословима. Разлике су још веће код средњег поседа, на који у Стигу долази 44,85%, а у Хомољу 30,23% домаћинстава. Велики број домаћинстава средњег поседа у плодном Стигу може се објаснити с једне стране раслојавањем села, а с друге ограничењем рађања да би се очувао што већи посед. Међутим, кад је реч о великом поседу, овај се однос мења. У Хомољу на њега долази 50,62%, а у Стигу 14,23% домаћинстава. Та несразмера се јавља као последица слабијег земљишта и задружног живота у Хомољу.

Млава у ужем смислу речи држи средину између две поменуте области, како у географском тако и у овом погледу. Мали и средњи посед је готово као у Стигу а већи приближно у Хомољу.

Распоред поседа (18)

	Укупан број домаћинстава	Од тога долази на посед од ха:											
		0.05-0.50		0.51-1		1-2		2-3		3-5		5-8	
		Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%
Хомоље	4.606	112	2,45	130	2,82	284	6,15	276	6	606	13,15	819	17,8
Млава	13.407	422	3,14	706	5,25	1,876	13,92	2,096	15,60	3,377	25,2	2,637	19,7
Стиг	8.304	260	3,14	455	5,49	1,243	15	1,382	16,70	2,092	25,1	1,638	19,75
		8-10		10-15		15-20		20-30		30-45		преко 45	
		Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%
Хомоље		428	9,3	743	16,1	467	10,1	467	10,1	201	4,35	77	1,67
Млава		875	6,51	913	6,8	318	23,7	162	1,21	23	0,17	10	0,07
Стиг		496	5,98	493	5,98	128	1,54	43	0,52	8	0,09	10	0,12

Посед једног газдинства је јако разбијен у ситне њиве, које су врло често удаљене једна од друге. То важи особито за Стиг, у коме је капитал дошао до великог изражаја. Продаја и давање земље у мираз приликом удаје и женидбе, највише су утицали на претерану парцелизацију имања. Сиромашнији сељаци нису продавали сву земљу наједанпут већ део по део. Сем тога, сваки сељак, богат или сромашан, морао је дати ћерци у мираз и део земље по погодби, без обзира колико ће му остати. Ове непрекидне промене није могао пратити ни катастар. Каква је та исцепканост имања може се видети из овога: у Кули је посед једног газдинства састављен из 31 парцеле, а у Кличев-

цу из 27 деоница. Као последица ових промена нестаје оне првобитне уобличености и граница сеоског атара. Имања једног села расејана су свуда по атарима других суседних села и обрнуто.

Уколико се иде уз долину Млаве ове појаве су све ређе, а најмање су у Хомољу, где слабо земљиште нема толику вредност и где капитал није завладао као у Стигу. Нешто ситније деонице се виде само око Млаве и у плоднијем делу Хомољске Котлине. То се јавља као последица разлике између брдског слабог и равничарског плоднијег земљишта, где свако жели да добије бар мању деоницу. Иначе код влашких села, која се све више растурају у салаше, постоји тежња да се земља путем размене групише око кућа, које су једна од друге доста удаљене.

У најновије време, почев од 1947 године, појављује се и задружно-социјалистички сектор имовине, чији су претставници сељачке радне задруге. Њих је у овој области било 1952 године 21, и то: 10 у Стигу, 9 у Млави и 2 у Хомољу. У задруге је ушао сразмерно мали број домаћинстава једног села, махом најсиромашнији земљорадници. Пошто нису имали довољно земље држава им је уступила делове сеоских утрина, које су они разорали. Колико је земљишних поседа и број домова и чланова у СРЗ види се из ове табеле:

Село	Број домаћинстава	Број чланова	Обрадива површина у ха	Укупна површина на у ха
Батуша	14	55	89	94
Божевац	18	66	49	57
Калиште	27	125	105	121
Кличевац	71	277	185	245
Кула	44	210	208	269
М. Црниће	29	135	89	105
Набрђе	12	56	54	54
Смољинац	24	102	137	361
Топоница	22	99	86	90
Црљенац	241	831	478	1.253
Старчево	14	53	96	117
Рашанац	18	57	80	161
Рановац	16	74	103	156
Петровац	27	86	73	90
Орешковица	23	108	79	112
Кобиље	32	122	151	168
В. Поповац	24	61	46	57
В. Лаоле	19	74	87	90
Жагубица	40	135	223	564
Укупно	555	2.242	2.434	3.649

Из овога се види да на једног члана у СРЗ долази више него 1 ха обрадиве површине, што је довољно с обзиром да је земља углавном плодна. Недостатак је у томе што ове задруге немају довољно радне снаге.

Пољопривредна оруђа и начин обраде земље. — Када се говори о привредном развитку морају се узети у обзир оруђа и

начин обраде земље, јер од тога зависи степен производње. У доба натуралне привреде косидба је била главнији рад него сви други пољопривредни послови. Тада се орало мало земље, колико да се подмире иначе незнатне потребе у житу. Обрађиване су најплодније површине које су и поред слабе обраде доносиле довољну жетву. Тадашња оруђа су била дрвена ралица са малим гвозденим раоником, и још примитивнија, брана (дрљача) направљена од обичних грана или трња. То су она пољопривредна оруђа која се још и сада употребљавају у неким планинским крајевима Македоније, Старе Рашке, Босне и Црне Горе. Запрежна стока су били само волови. У случајевима када се стврдну смонице у рало су упрезани по два-три јарма волова. Новоразораној земљи било је потребно ђубриво. Жито се врло коњима на гумну.

После ослобођења Србије поклања се већа пажња обради земље. Уводи се у земљорадњу једна врста плуга, чији су сви делови били од дрвета, сем раоника, али је ово био напредак према ранијем примитивном ралу. Седамдесетих година прошлог века, када се почело у већој мери трговати житом, појављују се савршенији плугови и прве вршалице, које су покретали коњи. Тек од 1910 године набављане су вршалице савременог типа, али су их могли купити само богатији сељаци, или удружена два-три такође имућна домаћинства. Само је Велико Село пре Другог светског рата имало задружну вршилацу. У времену између Првог и Другог светског рата, уводе се у пољопривреду и друга савремена пољопривредна оруђа: жетелица, косачица, копачица, сечкалице сточне пиће, а у најновије време и трактори.

Као што се види непрекидно се усавршавао начин обраде земље увођењем савршенијих пољопривредних оруђа. Али се примећује ово: да број плугова опада у односу на повећани број домаћинства. То се може објаснити уситњавањем поседа, односно раслојавањем села. У доба примитивне земљорадње свако сеоско газдинство имало је дрвено рало и јарам волова. Доцније, један број сељака губи крупну стоку, због смањивања поседа: најпре губи волове, а касније и краву. Таквом домаћинству које је остало без запрежне стоке није био потребан плуг и да га је могао набавити.

Број и врста пољопривредних оруђа

	број домова	број плугова	сејачица	жетелица и косачица	врша- лица	сечка- чица	трактора
Стиг	8.563	6.200	414	156	65	210	15
Млава	13.335	9.736	82	43	54	258	6
Хомоље	4.610	3.150	25	1	10	11	1

Из овога распореда пољопривредних оруђа види се да скоро $\frac{1}{4}$ домаћинства нема плугова. То су као што је речено она газ-

динства чији је посед тако мали да на њему не могу држати крупну, односно запрежну стоку. У Стигу има највише савремених земљорадничких оруђа, што је разумљиво када се узму у обзир посед, плодност и сви други поменути утицаји.

Исто тако се може пратити развитак начина обрађивања земље. У доба натуралне привреде земља се примитивним оруђима није обрађивала ни изблиза како ваља, али је ипак доносила добар род. Плодна „новина“ тек искрчена и разорана давала је велики принос и без ђубрива. Ђубре, кога је било доста због великог броја стоке, није ни употребљавано. Једино је оно коришћено на торовима који су с времена на време премештани, као данас у планинским крајевима Хомоља. Дакле, земљорадња је била екстензивне природе, јер је за њу било довољно простора. Чим се исцрпла једна прелазило се на другу новоразорану површину. Период оваквог коришћења земље најкраће је трајао у Стигу, нешто дуже у Млави, а најдуже у Хомољу. Упоредо са намножавањем становништва и развитком трговине житом, настају промене у овом погледу: њиве захватају све веће површине; кад је понестало таквих простора земљорадња се интензивира: земља се боље обрађује применом ђубрива и свих других агротехничких средстава. Све више се појављује потреба ђубрења земље, али гноја нема. Раније док је било више стоке, ђубре није било потребно, сада када је оно неопходно њега недостаје. Ђубре је утолико потребније што је земља исцрпљена особито у најплоднијим крајевима, на пример у Стигу.

Из овог поглавља о друштвеним условима види се стални преображај: привреде, имовинских односа, облика својине, начина коришћења земље и човека. У том развоју се запажају три главне периоде: прво, период турског феудализма и натуралне привреде; друго, продирање капитала, и треће доба социјалистичког преображаја.

Капитализам, који почиње углавном средином прошлога века, постепено је продирао и дошао до највећег изражаја између два светска рата. Тада се јавља и снажно раслојавање села коме је главни узрок, у овој типичној земљорадничкој области, несразмера у ценама између земљорадничких и индустријских производа. Сиромашнији сељаци су у том периоду развитка били приморани да се задужују и продају земљу имућнијим земљорадницима и банкама, који су повећавали посед. На тај начин су се појединци уздизали, а знатан број осиромашавао. На једној страни видео се напредак, а на другој опадање или стагнација.

У најновије време се, под утицајем социјалистичког друштвеног уређења, врши привредни преображај. Низ мера: аграрна реформа, ограничавање величине поседа и друго, мењају пређашње имовинске односе. Кроз те нове привредно-друштвене облике настаје и нова фаза у развоју ове области.

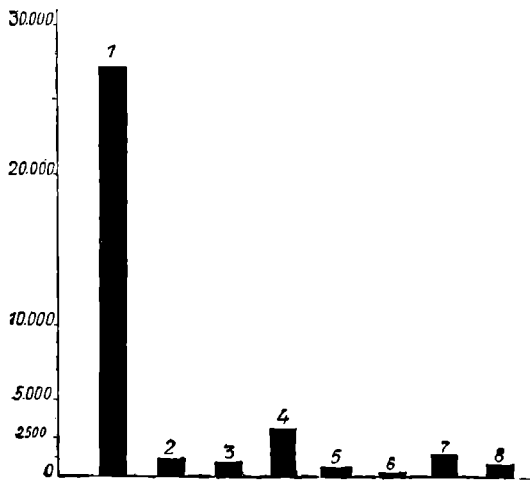
ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ

Као што се види из досадашњег излагања у овој области су заступљене разне привредне гране; неке су старијег а неке млађег порекла; једне су се развиле до високог степена а друге су у зачетку или су веома примитивне. Сем тога, запажа се стабилан процес преображаја: усавршавање једне, ишчезавање друге и појављивање треће привредне гране, што се јавља ако последица друштвеног развитка.

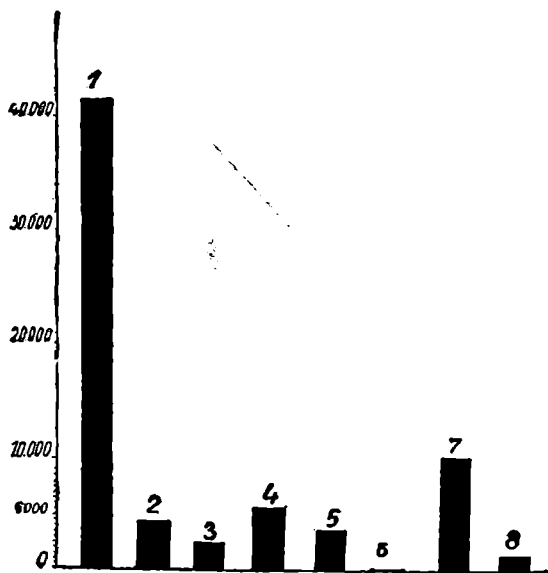
Биљне културе. — Клима и педолошки састав ове области повљни су за многе биљне културе, али је њихов развитак зависио од друштвених услова и степена културе. Најраспрострањеније су оне биљне културе за које има највише природних услова: кукуруз, стрна жита, воће, винова лоза и друге. Оне узимају крајеве који им по природи најбоље одговарају. То не значи да у овом погледу нема отстапања. Њега мора бити док год постоји тежња за аутархијом у привреди једног сеоског газдинства.

Какав је распоред пољопривредних површина у долини Млаве види се из следеће табеле (19):

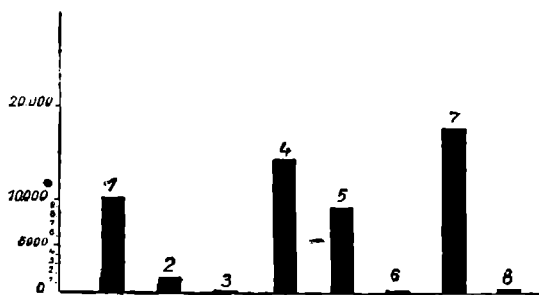
	Укупна површина	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Трстици	Шуме	Неплодно
Стиг	37.184	27.340	1.311	1.273	2.708	870	123	1.658	
Млава	66.579	40.323	4.223	2.114	5.430	3.535	26	9.697	1.231
Хомоље	66.521	10.261	3.399	22	18.520	8.310	12	25.300	688

Ск. 3. — Дијаграм пољопривредних површина у Стигу
1, оранице и баште; 2, воћњаци; 3, виногради; 4, ливаде; 5, пашњаци;
6, трстици; 7, шума и 8, неплодно земљиште

Ск. 4. — Дијаграм пољопривредних површина у Млави
1, оранице и баште; 2, воњњаци; 3, виногради; 4, ливаде; 5, пашњаци;
6, трстици; 7, шуме и 8, неплодно земљиште

Ск. 5. — Дијаграм пољопривредних површина у Хоомољу
1, оранице и баште; 2, воњњаци; 3, виногради; 4, ливаде; 5, пашњаци,
6, трстици; 7, шуме и 8, неплодно земљиште

Ови бројеви показују да ораница заузима велики простор, особито у Стигу и Млави. Највећи део тих површина захватају кукуруз и стрна жита.

Кукуруз, најраширенија биљна култура, брзо је потискивао друге усеве жита. У Хоомољу знају када су га почели гајити, а данас захвата двапут већу површину него сви други усеви скупа. Кукуруз се није ширио само тамо, где не могу због влаге

успевати бела жита, него је потискивао све усеве са макојег положаја. На то је утицала његова већа улога у домаћој економији него пшенице. Он даје више приноса, и има ширу употребу у исхрани људи стоке. Особито му је порастао значај у исхрани свиња, које су биле главни предмет извоза. Све до почетка друге половине XIX века, када је пшеница почела улазити у трговину, кукуруз је непрекидно гајен и тамо где је она могла добро успевати. Отуда га са таквих места постепено потискује пшеница. То не значи да је кукуруз губио у простору. Напротив, он је освајао нове површине на штету ливада у алувијалним равнинама. Процес тога ширења не би се још завршио да нису у најновије време уведене нове културе: шећерна репа, сунцокрет, поврће и пићно биље.

Ако данас посматрамо географско распрострањење културе кукуруза у сливу Млаве запажа се ово: у Стигу и Млави кукуруз заузима знатно већу површину него стрна жита. То долази отуда што се он гаји и на таквим местима, где пшеница због влаге не може добро да успева. Према томе, у једном крају кукуруз је сталан усеv, док се у другом он смењује у плодореду са пшеницом. Крајеви у којима се кукуруз непрекидно гаји јесу: Кључеви у Стигу, алувијална раван поред Млаве и њених притока, и дно Хомољске Котлине, где је земљиште састављено од плодних наноса и садржи доста влаге. Али и овде има места где се кукуруз сеје на ризик због изненадних поплава. Ако се то деси млада биљка пожути, а пасуљ потпуно пропадне. Такви случајеви су најчешћи у Кључевима (Стиг) и на простору где се удружени излију Млава и Чокордин. Принос кукуруза у овој зони креће се између 20 до 35 тавара по хектару.

Кукуруз је сталан усеv и у атарима села Ждрела, Шетоња, Бистрице, Лаола и Ђовдина (Горња Млава), иако у овом крају могу успевати и стрна жита. Узрок је томе кошава, која великом снагом дува кроз Горњачку Клисору. Овај ветар однесе не само снежан покривач који штити усеv од мрза, него и земљу, те жите жита остану голе и промрзну.

Други реон кукуруза, где се он смењује у плодореду са пшеницом, јесте Стиг у ужем смислу речи и неогена побрђа с обе стране Млаве. На смоницама и лесним седиментима он добро успева, особито кишовитих и умерено кишовитих лета, када на 1 ха роди просечно 30 тавара кукуруза. Обрнуто, сушних година, алувијалне равни имају предности у погледу приноса кукуруза.

У Хомољу кукуруз захвата двапут већу површину него скупа сва стрна жита. То се не може објаснити повољнијим природним условима у овом планинском крају, него економским разлозима. Кукуруз је најважније хлебно жито за планинца зато што даје већи принос и брже засити но храна од јечма и пшенице. То је утицало да у Хомољу не гаје кукуруз само по дну ко-

тлине и у долинама Крупајске и Крепољинске Реке, већ и на површинама око салаша. Разуме се, принос је већи у котлини него у планинским крајевима. У котлини и речним долинама роди 10—25, а на висини 1—15 тавара по хектару. Али треба рећи да висина жетвеног приноса зависи од рада, односно ђубрива. На појединим добро нађубреним њивама око салаша кукуруз роди чак и боље него у котлини где су природни услови далеко повољнији.

Сорте кукуруза су смењиване неколико пута у току последњих 150 година. Раније су гајили ситнији брзозрелац, који се сада види само у планинском делу Хомоља. Касније „осмак“ кога је заменио „зубан“. Овом семену добро одговара земљиште и клима, али се оно због мешавине са другом врстом не одржава у чистој сорти, те му је „тулуска“ доста дебела.

На крају, када се узме цела област, кукуруз је у њој главна пољопривредна култура. Предност му дају не само у Хомољу него и у Стигу. То је разумљиво са гледишта досадашње сељачке економије, јер кукуруз доноси већи принос него пшеница, он служи за исхрану и људи и стоке, уз њега се гаје и друге биљке као узгреднице (пасуљ, бундева, итд.), и најзад шаша од кукуруза даје бољу исхрану стоци и по количини и по каквоћи, него слама од белих жита. Али и поред тога, кукуруз као што је раније речено почињу потискивати друге културе: пшеница, шећерна репа, поврће и крмно биље.

И **стрна жита** су пролазила кроз разне фазе преображавања и прилагођавања. Непрекидно су се повећавале површине засејане стрним житима, али се смањивао број њихових врста. Најраније су те промене запажене у Стигу. Већ 1867 године у њему је била јара пшеница замењена озимом. Међутим у Млави је тада подједнако гајена и јара и озима пшеница, а у Хомољу готово само јара.

Јари јечам, који је гајен и због исхране свиња и коња, захватао је у Стигу и Млави десет пута веће површине него данас. Сем тога, гајено је доста крупника, који већ одавно не сеју. Друга жита, овас и раж била су сразмерно мање заступљена него данас. То се може објаснити овим: на новоискрченом, по правилу плодном земљишту, успевали су добро кукуруз, пшеница, јечам; чим се оно исцрпило на њему су могла да рађају раж и овас, последњи усеви у плодореду.

Као што је раније поменуто, озима пшеница је освајала веће површине тек откако се почела извозити у друге земље средином XIX века. Њу отада гаје поглавито за тржиште, а кукуруз и друго жито за домаће потребе. Пшеница потискује јечам и крупник и смењују се у плодореду са кукурузом, који је до тада непрекидно сејан на истој њиви. У најновије време она се смењује и са шећерном репом.

Стиг је био природно најповољнији крај за гајење пшенице. На лесној подлози преко које се провлачи слој хумуса она је добро успевала и без ђубрења. Међутим, током времена је смањена плодност овога познатог житарског предела због непрекидног губљења калцијума. Ипак принос пшенице у Стигу достиже родних година и преко 20 тавара по хектару.

Други реон пшенице се поклапа са поменутиим побрђем с обе стране долине Млаве, где се сретају и многе друге пољопривредне кутуре као и у Шумадији. За пшеницу је ова зона чак и повољнија него Стиг, јер благо заталасани рељеф, где има доста присојних страна, боље годи пшеници него раван. Сем тога хумусни слој преко смонице још је доста дебео и плодан. Само су стрмији нагиби, у горњим деловима страна, слабије плодности, јер усеви на гајњачама доста трпе од суше. Али и на оваквим положајима и земљиштима жита добро успевају ако се њиве по времену ђубре. Принос се креће од 10—20 тавара по хектару. Вреди нагласити да су производи по каквоћи бољи него из Стига. Пшеница из Панкова, Брзохода, Лопушника и других села у Горњој Млави, имала је већу цену на тржишту у Пожаревцу него из других крајева ове области.

У Хомољу су озиму пшеницу почели гајити врло касно. Она је и сада овде ограничена на мање површине, јер се сва боља земљишта засеју кукурузом, пошто он има предност над осталим житима у домаћој економији. Нешто већи простор је под пшеницом на неогеном побрђу у атару села Жагубице, Лазнице и Осанице, где се она гаји у плодореду са кукурузом. Сем тога, у Хомољу још сеју и јару пшеницу, на малим њивама око планинских салаша. И овде као и у котлини принос је доста знатан; он може да достигне 20 и више тавара по хектару. Ова већа родност него и у Стигу може се објаснити само тиме што су њиве махом око салаша те их редовно ђубре.

Остала жита — јечам, раж и овас, гаје на мањим површинама. Она су у Стигу и Млави опала скоро за 10 пута ако се упореди са 1867 и 1948 годином. Њих је у овом крају, као што је поменуто, заменила пшеница. Само погде ко посеје њивицу јечма за исхрану коња. Међутим, сада се гаји пиварски јечам у вези са развитком индустрије пива у нашој земљи. Исто тако сеју врло мало овса и ражи у Стигу, а нешто више у Млави. Ове врсте жита заузимају поглавито сува и испошћена земљишта. Помало овса гаји се и на плавним просторима поред Млаве где друга жита не могу успевати.

Хомоље пружа друкчију слику у погледу ових врста жита. Површине под овсом, јечмом и ражи су несразмерно повећане од 1867 године у односу на пшеницу и кукуруз. То је и разумљиво ако се узме у обзир природа области и културна заосталост њеног становништва. На крчевинама су у прво време добро успевали кукуруз, пшеница и јечам; чим се земља испостила

спирањем плодног хумусног слоја, ту су сејали најпре раж, а после овас. Каткада је потребно да се њива одмори да би се на њој опет засејао овас. Сем тога, редовна је појава да се тако исцрпљено земљиште преобрати у родно ако на њему неко време лежи стока и нађубри га. На таквим њивама прво засеју јечам, после кромпир, затим јару пшеницу или раж, и најзад овас.

Индустриске биљке. — У сливу Млаве нису гајене индустриске биљке сем конопље, лана и дувана (пре увођења монопола), које су служиле само за подмиривање домаћих потреба. Тек после Другог светског рата уведене су културе шећерне репе и сунцокрета, мада су за њих постојали и раније сви услови: повољна клима, плодно земљиште, делимично железнички саобраћај и довољно радне снаге.

Из овога се види колико су природне погодбе недовољне за развитак привреде, ако за то не постоје и повољни друштвени услови.

Боље могућности за гајење шећерне репе створене су тек после 1945 године, када је обезбеђен откуп. Најпре је то гајење било обавезно, а после се прешло на слободно уговарање између произвођача и фабрика. И у једном и у другом случају шећерна репа је доносила веће приходе него који други усев. То је утицало да она за врло кратко време захвати велике површине у Стигу и Млави, а поглавито поред железничких пруга које просецају ову област у два правца. Култура шећерне репе је заузела плоднија земљишта која су до тада била под кукурузом, а пре тога под ливадама. То су махом они делови алувијалних равни око Млаве и њених притока који нису угрожени поплавама. Сем тога, шећерну репу гаје и у Стигу, мада су услови за њу тамо неповољни, због декалцификације земљишта, него у равни око Млаве. Иначе је принос доста знатан — већи него у Војводини; креће се око 200 тавара по хектару, али има места где се добија двапут толико, као у Дробежу око Бусура и сличним крајевима око Млаве.

У изгледу је да се култура шећерне репе још више прошири. Захваљујући повољним условима шећерна репа ће потискивати кукуруз са алувијалних равни и ширити се место ливада, када се буду извршиле мелиорације односно уклониле опасности од поплава. То је сасвим разумљиво, јер шећерна репа доноси пољопривреднику веће и разноврсније користи него кукуруз или сено. И сунцокрет је нова индустријска биљка за ову област. Уведен у пољопривреду тек после Другог светског рата, он је заузео већи простор него шећерна репа. Гаје га свуда у Стигу и Млави, поглавито на плодном земљишту по дну долињске равни. И поред велике користи коју доноси, он не може да освоји још веће површине због тога што брзо исцрпљује земљиште.

Конопља, стара индустриска биљка ове области, мање се гаји сада у Млави и Хомољу него пре 80 година, иако се отада до данас број становништва удвостручио. Томе су узрок појава фабричких тканина. Напротив, у Стигу се сада сеје четири пута више конопље него 1867 године. То долази отуда што се она сада гаји због индустријских потреба. Поред тога, за конопљу је плодна алувијална равна поред Млаве врло повољна.

Треба бар узгред рећи да се у Стигу уводе и друге индустријске биљке, на пример ричинус и памук, које према досадашњим огледима пружају добре изгледе.

Повртарство. — Природни услови су доста повољни за гајење поврћа, особито у алувијалној равни поред Млаве, где је земљиште састављено од финих и плодних речних наноса лаких за обрађивање. Сем тога температуре су овде врло високе у доба вегетационе периоде која траје од раног пролећа до позне јесени. Истина овде нема канала за наводњавање иако би се могли извести из реке; њих замењују плитки и водом богати бунари, из којих се помоћу долапа, ђермова и „прекрегушки“, вода извлачи и браздама разводи кроз баште. И поред ових услова, поврће није имало већу улогу у привреди. Гајени су само купус и паприка, и то само за домаће потребе. Узроке овога треба тражити у недостатку саобраћајних веза са већим потрошачким средиштима и ниском степену културе сеоског становништва које потцењује вредност поврћа као хране. Да је то тачно види се из овога: чим су изграђене железничке пруге Београд—Пожаревац—Кучево и Пожаревац—Петровац, повртарству се почела поклањати већа пажња. Пожаревац, Петровац, Кучево, Жагубица, као и нова рударска насеља: Костолац, Мајднпек и Стамница, тражили су више повртарских производа. Чак се у овом погледу осетио преко железничке пруге и утицај Београда.

Повртарство се сада најбоље развија тамо где за њега постоје сви поменути услови; у насељима поред Млаве, која су и у близини Пожареваца, Петровца и Костолаца. Најпространије баште поврћа су у Трновчу, Вел. Селу, Салаковцу, Маљуревцу, Брдарцу и Кличевцу. У овим и у још неким селима баште су груписане у крају који је најповољнији за поврће, где већина сељака тога села има малу деоницу земље намењену само поврћу. И сва друга села, која имају земље поред Млаве и њених притока, такође гаје поврће и за домаће потребе и за извоз, али повртарство није њихово главно занимање. Једино село ове области у коме је повртарство достигло већи степен развитка јесте поменуто Трновче близу Петровца. У њему се овим послом углавном бави већа половина становништва; остала домаћинства гаје поврће за своје потребе и за извоз, бавећи се овим послом уз друге земљорадничке радове. Под поврћем је у овом селу око 100 ха земље. Површина башта по домаћинству се креће од 10

ари до 1,5 хектара. Већи баштовани, они којима је повртарство готово једино занимање, имају у баштама велике бунаре и долапе које окрећу коњи. У Трновачу сада има преко 100 долапа. У вези са овим и са превозом поврћа, Трновче има већи број коња него друга села.

Трновчани производе све врсте поврћа и семена од њега. Те производе продају, како кажу они, у три среза, а највише у Петровцу, Кучеву, Пожаревцу, Мајданпеку и Жагубици. У овим местима се виђа у пролеће и велики број семенара из Трновча, који продају семе свих врста поврћа.

Захваљујући интензивном раду на овом послу ово село боље стоји у материјалном и културном погледу него друга земљом много богатија насеља у Стигу и Млави. Питање је, оtkуда је дошло до тога да се у Трновчу развије повртарство до таквог степена, а не у другим селима која имају исте или још повољније услове. На ово су, нема сумње, утицали неколико разлога: повољно земљиште за поврће у Селишту и незнатне површине сеоског атара, због чега су се људи морали довијати како ће га боље искористити да би могли живети на тако малом простору. Сем ових, било је и других узрока. Од особитог је значаја то, што је неки Мијајло, пореклом из Костура у Македонији, који се бавио овим послом у свом завичају, први почео да гаји поврће. Видевши колику корист он има од повртарства, сељаци су следовали овом примеру. Сада се, као што је раније речено, повртарством бави велики број домаћинстава у селу Трновчу. Захваљујући овом, они могу добро живети на једном хектару земље. Али су овакви случајеви ређи, јер мали поседник, иако је његова земља погодна за гајење поврћа, не може се бавити овим послом, чему је узрок недостатак долапа за наводњавање. Отуда појава да ови раде баште у напoлицу код оних који имају средства за поливање.

Утицај Трновча се осетио и у другим крајевима ове области, особито у суседном Великом Селу. Али Великосељани гаје само купус, јер се у другим производима не могу такмичити са Трновчанима.

Уз поврће треба поменути и кромпир, који се гаји и као баштенска и као њивска култура. Њему се у овој области не поклања пажња ни тамо где би могао добро успевати, као у Хомољу и Горњој Млави. У првој области има само 376, а у другој 571 ха под кромпиром, што је врло мало у односу на природне услове. У планинском делу Хомоља и Горње Млаве (Меленица, Бистрица, Рановац, Кобиље), где се највише гаји, кромпир даје одличан плод. У најновије време кромпир почињу садити и у долињској равни Млаве око Петровца и других насеља, јер за њега постоје тамо сви услови: земљиште састављено од песковито-хумусних наноса и довољна количина влаге у алувијалној равни.

Пићно биље. — Уколико је нестајало ливада, утолико се брже одомаћивало гајење биљака намењених исхрани стоке. Чак и тамо где су се ливаде одржале сада се гаји пићно биље, јер оно утиче на гојазност, млечност и радну способност стоке. Према томе, прелазак са екстензивног на интензивно гајење стоке, повлачио је за собом и бољу исхрану. Најповољнији су услови за гајење пићног биља у Кључевима Стига и у равном делу Млаве, тамо где се ливаде и пашњаци претварају у њиве. Највеће површине заузимају луцерка, „тролетка“ (црвена дегелина), сточна репа и сачма (кукуруз намењен сточној исхрани). У Стигу је било под пићним биљем, 1949 године 1,888 ха, у Млави 3.135 и у Хомољу 237 ха.

Као што се види из ових бројева, пићног биља се најмање гаји у Хомољу, што и одговара природи области и привредном степену развитка; у Хомољу има мало добре земље и на њој се сеје поглавито кукуруз. Сем тога, овај крај обилује ливадама и пашњацима, а уз то његово сточарство није још свуда изишло из екстензивне фазе развитка. Највише се пићног биља гаји у самој котлини у селима која гаје добру крупну стоку, као на пример Лазница.

У Стигу се гаји нешто мање пићног биља него у Млави, јер у њему има још плавних површина које су силом прилика под ливадама. У блиској будућности, када се буду извршиле мелиорације, производња пићног биља ће се повећати, особито у селима Братинцу, Бубушинцу, Калишту, Костолцу, Набрђу и Трњанима, где сада има највише таквих ливада и утрина.

Воћарство. — И у погледу воћарства ова је област врло разнолика, на што су утицали клима и рељеф. У Стигу, који је под утицајем хладних и јаких ветрова кошаве и северца „горњака“, неповољнији су услови за воће него у Горњој Млави и Хомољу. Ипак се тамо гаје све врсте воћа: шљива, јабука, крушка, трешња, вишња, кајсија, бресква, дуња и орах, али оне скупа не претстављају велику привредну вредност. Шљиве су поглавито ранке, а јабуке слабих сорта и подлеже црвљању. Много повољнији услови су за све врсте коштичавог воћа — а такође за дуњу и крушку. Карактеристика овог воћарства је: што су готово подједнако заступљене све поменуте врсте воћа; воће је махом око кућа и у виноградима, ретко где сачињава самосталан воћњак, а још ређе се види у чистом засаду. Кратко речено, воћарство у Стигу је врло хетерогено и неразвијено. Шљиве не могу задовољити ни домаће потребе у ракији. Друге врсте воћа се износе само на локално тржиште у Пожаревцу.

У Млави су услови за воћарство знатно повољнији него у Стигу. Побрђа с једне и са друге стране долине, по којима има и шума, погодна су за све врсте воћа, а особито за шљиву. По броју и каквоћи шљива одликује се Рановац, Кладурево, Ор-

лево, Рашанац, Поповац и Стамница. Шљива се у овим и другим селима Млаве јавља у истом засаду. Величина шљивака се креће од 5 па до 2 ха. У погледу врсте влада шаренило. Заступљене су све сорте шљива: пожегача („читлавка“), „моравка“ („бугарка“ или „поповка“), бела шљива и „црница“. Пожегача је раније била најомиљенија и најраспрострањенија, али је сада због промене услова (сече шума и појаве болести) у опадању. Сада учествује у шљивацима Млаве само са 10%. Распрострањена је у припланинским бреговитим крајевима, а поглавито у Рановцу, Кладуреву, Кочетину, Врзоходима, Мелници и Старчеву.

Пожегачу је потисла моравка, које има више од 40% од свих шљива. То долази отуда, што је она отпорнија према болестима и што рађа добро готово сваке године. Сем тога од ње се добија доста ракије (од 150 кгр шљива испече се 30 литара ракије јачине 12°). Моравку су најпре почели гајити у селу Поповцу, због чега је зову „поповка“.

Заступљене су у великом броју још две слабије сорте шљива: ранка (20%) и ценерика. Прва учествује са 20, а друга са 30 процената свих стабала шљива у Млави.

Производња шљива је доста знатна; она не само што задовољава велике домаће потребе, него се ракија извози у великим количинама у Стиг, Банат и друге крајеве.

Од других врста воћа најбоље успева крушка и орах, али има и приличан број јабука, међу којима влада шаренило. Боље сорте јабука се сретaju у Рановцу и Кладуреву. Иначе су и у овом крају подложне црвању. Ваља напоменути, да припланинска села Ждрело, Шитоње, Ђовдин, Бистрица и Лаоле, немају довољно воћа због неповољног утицаја кошаве која непрекидно дува кроз Ждрело.

Хомољска котлина је још повољнија за воћарство него Млава. Заклоњеност од јаких ветрова, довољна количина влаге у земљи и у ваздуху, доста растресит слој земље и присуство шуме — све је то утицало да се одомаћи и развије воћарство. Ти физичко-географски услови најбоље одговарају шљиви и јабуци, које су сада и заступљене у највећем броју. Воћарство у Хомољу се развијало упоредо са земљорадњом — штавише оно је сразмерно боље напредовало него ратарство. То се може објаснити колико повољним природним условима, толико и оскудицом воћа у суседним крајевима, у које су Хомољци извозили ракију и за њу добављали жито. Шљива је раније добро успевала и без особите неге. Због тога и због ракије која се много пије и извози, она је главна воћка у Хомољу. Друге врсте воћа су заступљене у мањем броју, иако за њих има добрих услова, што нарочито важи за јабуку.

Првобитни воћњаци су били ограничени на мање просторе око кућа. Касније, када је земљораднички појас проширен на стране површи по ободу котлине, воће се почиње и тамо га-

жити. Штавише оно је идући за шумом и новоискрченим земљиштем наилазило на боље природне услове него што су по дну котлине, тако да сада има више воћа око салаша него у селима.

Иако је воћарство непрекидно расло по броју стабала, оно је спадало по родности и каквоћи плода. Узрок су болести које су напаале шљиву пожегачу, а сем тога и слабија нега воћа. Шљиваци су махом на ливадама у које се после косидбе пушта стока. Ретко се може видети воћњак засађен по прописима савремене пољопривредне науке. Као последица тога је врло мали принос и нередовна родност.

Друге врсте воћа су заступљене у много мањем броју иако за њих има исто тако повољних услова као за шљиву. Ово се особито односи на јабуку. Нигде нема чистих јабучњака, а међу јабукама влада шаренило сорта, те и због тога немају какву већу привредну вредност. Орах долази на четврто место, како по броју стабала тако и по привредној вредности. Најчешће се јавља у речним долинама, око села по ободу котлине (Рибаре, Изварица, Суви До).

Како се брзо развијало воћарство у Хомољу види се из упоређења ове две године: 1889 било је под воћем укупно 500 ха, а 1948 године 3.399 ха.

Виноградарство. — Долина Млаве није позната по виноградарству, иако за њега постоји довољно повољних услова. Долинске стране два планинска повијарца, који у облику греда прате долину све до Дунава, окренуте су једним делом према северозападу а другим према југозападу. Према томе, обе стране су довољно обасјане сунцем. Поред тога овде влада тип климе који се одликује топлим летом и дугом јесени. Томе ваља додати да хумусни слој који се провлачи преко смонице није баш неповољан за винову лозу. Нема сумње да су ове физичко-географске особине биле од утицаја на старост виноградарства у овом крају, али је тачно и то, да оно није дошло до већег привредног изражаја у току два последња века. За ово постоји неколико узрока: предност суседних области у погледу виноградарства и слаба веза овог краја са тржиштем. Виноградарство се овде развијало у сквиру домаћих потреба. Временом се увећало према прираштају стновништва, што се види ако поредимо стање из 1889 године, пре појаве филоксере, са данашњим приликама.

Стари виноградни пре појаве филоксере, 1892 године, заузимали су најповољније положаје, махом присојне стране и брестуљке на којима је растресито земљиште. Та домаћа лоза успевала је како кажу и на лошем земљишту; није захтевала велики рад а доносила је знатан принос. Сачувана је успомена и на „пивнице“ које су биле у виноградима.

Данашње винограде су почели подизати почетком овога века: они су поглавито на местима где и пређашњи; прате горње стране косе и побрђа све до Дунава до Горњачког Ждрела. Најпознатији виноградарски потеси су: у Кличевцу Планина и Липар; у Маруљевцу, Братинцу, Великом и Малом Црнићу „Брдо“; у Шапини Доња Замрела и Виноградарско Брдо; у Божевцу Кулско Брдо и Парлози; у Барама Грабски Виногради; у Кули Кулско Брдо; у Црљенцу Мало Брдо и Врањево; у Орљеви Утрине; у Кнежици Погледих и Караула; у Петровцу Караула; у Рашанцу Приод и Гршпоњ; у Табаковцу Брдо и Дубрава; у Буровцу Дубрава и Орнице; у Бистрици Крушар и Виногради итд. У овим виноградарским крајевима имају винограде већина сељака тога села, јер уколико појединци нису имали своје земље трудили су се да до ње дођу заменом земље или куповином. Винограда има и у другим крајевима једнога села. Они се у новије време виде и на равнијим положајима, где су, разуме се, услови за њих неповољнији. Стишка села Набрђе и Трњане, пошто нису имала довољно повољних површина за винограде, куповала су земљу у Пожаревачком Брду и тамо засадила лозу.

Готово свака кућа у Стигу и Млави гаји бар неколико чокота винове лозе. Величина винограда се креће од 3 а до 2 ха, али је број домаћинства чији је виноград већи од 50 ари врло незнатан. Нешто већи виногради се јављају око Петровца и на коси између Стига и Мораве, у близини Пожаревца. На то су поред повољног положаја утицали близина тржишта и већи културни степен земљорадника, било да они живе у селу или вароши. Тај утицај се запажа и на обради винограда и на каквоћи вина. Иначе се, узевши област као целину, виноградарству не поклања већа пажња. Преовлађују хибриди (бело тело) који су готово свуда заменили стару лозу. Нешто више калемљене лозе има на Караули близу Петровца и у неким селима напредније земљорадње (Забрђе, Кнежица, Велико Лаоле, Бистрица, Бусур, Костолац). И поред настојања пољопривредних стручњака и власти да се хибриди замене калемљеном лозом, они се упорно одржавају, због родности и незнатног труда око њиховог гајења. Сем тога, виногради овде служе углавном за домаће потребе, а хибриди у овом погледу имају предност у поређењу са калемљеном лозом, јер по погрешном схватању произвођача од њих се добија боље вино и јача ракија него од калемљене лозе. Али чак и тамо где се виноградарству поклања већа пажња, као око Петровца, вина су осредње каквоће пошто и код најбољих виноградара недостају добри подруми, без којих се не може замислити савремена прерада грожђа.

Дакле, виногради ове области одликују се сразмерно великим пространством, али и малом привредном вредношћу. За разлику од других познатих виноградарских области, виногради су овде на земљишту на коме могу добро успевати и друге по-

љопривредне културе. Изузетак су Караула код Петровца, Кулско Брдо и још неколико присојних страна на којима су били познати стари виногради. На њима се могу гајити виногради који би давали одличне производе, сличне онима у околини Смедерева.

У Хомољској котлини винограда нема у правом смислу речи. Чињени су покушаји да се на присојној страни око Жагубице и Лазнице одомаћи винова лоза. Тамо се сад одржава око 20 ха винограда, али они не доносе добар род. Узрок томе није само висина (јер на толиким висинама има винограда у другим областима), него услови рефеља, односно планински склоп ове котлине.

Ливаде и пашњаци. — Ливаде и пашњаци су подлога за екстензивно сточарство, какво је оно било у овој области све до почетка овога века. Они су заузимали велике површине, не само око Млаве већ и тамо где се место њих могло гајити жито. Упоредо са напретком земљорадње смањивале су се ливаде и утрине. У овоме је било поступности. Најпре су ливаде нестале у сувљем делу Стига и Хомољске котлине. Њих је потискивао кукуруз на плавним површинама око Млаве. Ово потискивање ливада не може се објаснити само већим потребама за житом, већ и тиме, што овде може да успева и пићно биље које је неопходно за одгајивање бољих сојева стоке. Али и упркос изразите тежње да се ливаде замене културним биљкама, оне су се одржале на великом простору особито у Стигу. Томе су узрок поплаве у доба великих киша, када удружене Млава и Могила поплаве најплоднији део равни у атарима села Бобушинца, Маљуревца, Кличевца, Костолца и Трњана, а такође и око Бурсура у Млави. Ако те поплаве наступе у марту и априлу онда трава добро роди, јер јој корен бокори навреме. Супротно, поплаве после тога времена не доносе користи него штету. Најопаснија је поменута „тројичка“ или „трешњева“ вода. У таквим случајевима, који нису ретки, вода поваља и уништи траву. Пошто род траве зависи од благовремености или закашњења поплава, принос сена са ових ливада је врло колебљив. Неких година сасвим омане, а других достигне 7 хиљада кг сена по хектару. Иначе је просечан принос 3—5 хиљада кг. Отава се ретко коси, јер у доба када би она могла да расте настаје сува периода. Сем тога, једва се чека да се покосе ливаде и пожању жита како би могли слободно пуштати стоку.

Трава са ових ливада не одликује се бољом каквоћом, иако би се то очекивало с обзиром на плодно земљиште. Она је крупна „шупља“, кисела, дрвенаста и бодљикава; повољнија је за крупну него за ситну стоку. Ова појава је у вези са нередовном количином воде и слабом негом. Ливаде су препуштене природи

и стихиским појавама; тамо где им се изузетно поклања већа пажња, дају добар род и у погледу количине и у погледу каквоће.

Друкчије су по својој природи ливаде у Хомољу. Дно Хомољске котлине, које је пре 120 година било под ливадама, сада је засејано кукурузом. За ливаде су тражена места на површима и на странама. Оне су се развиле и на крчевинама и планинским пропланцима. Са намножавањем становништва земљорадња потискује ливаде и са површина где су за њу услови повољни. Ливаде остају на плићем земљишту и на странама где жита не могу добро успевати. Али се не сме схватити да ливада нема и тамо где би жита доносила добар род. Планинци којима је сено потребно као и жито, поклањају велику пажњу ливади, јер му њива без ње, односно без стоке, много не вреди. Јавља се тежња да се прошире и њиве и ливаде на рачун шуме и пашњака. На крчевини се прво створе њиве па их тек после неколико година заливаде, заорнице или претворе у утрину. Ови облици пољопривредних површина се често преплићу прелазећи један у други у кратком временском размаку.

У Хомољу и сада има доста ливада. Томе је узрок неплодно земљиште и већа потреба за сеном. Трава у хомољским ливадама је доста сочна и питома; тиме се одликују падине кречњачке Бељанице где ливаде особито добро роде кишовитих година.

Најзад ако се баца општи поглед на ливаде и пашњаке у сва три дела Млаве, виде се знатне разлике. У Стигу је упркос, поплава, сразмерно мање ливада него у Млави. Узрок је томе природа земљишта и привредна структура. Плодно земљиште у Стигу брже се преобраћа у њиве, које сточарству могу дати више доброг пићног биља но ливаде макакве оне биле. Такав случај није у Хомољу, где ливаде имају екстензивни — планински карактер.

И пашњаци су били изложени променама у смислу сталног смањивања. Разуме се те промене нису биле исте у плодном Стигу и у планинском Хомољу. У првој области су утрине брзо уступале место земљорадњи, док су у другој оне чак повећане на штету шума. Занимљиво је бар укратко изнети фазе кроз које су пролазиле утрине док се није дошло до данашњег стања. У Стигу и Доњој Млави свако је село у прво време остављало по један део атара за испашу. Из овога су касније издвојени поједини делови и дељени. Ипак су до сада сачуване задружне утрине чије је пространство зависило од богатства у земљи тога насеља. Пре 1941 године свако село у Стигу имало је од 50 до 30 ха заједничке утрине. У Хомољу и планинском делу Горње Млаве утрине су још пространије; оне припадају појединцима, селу и држави. Раније није било тако строгих граница између ових врста поседа. Свако је проширивао њиве и ливаде на рачун шума и утрина са дозволом или крадом. Али се смањивање утрина нагло осетило тек после 1919 године, када се, као што је

раније речено, није водило рачуна коме оне припадају. Утрине су на овај начин за кратко време смањиване, јер чим је за две-три године обрађивања исцрпљен плодни слој земље, оне су у већини случајева заорничене и поново преобраћене у пашњаке.

Углавном сви хомољски пашњаци су на слабом земљишту, али они имају велики значај за гајење оваца. Пространством и каквоћом одликују се пашњаци на Бељаници, особито у Бусовату, Белој Реци, Речицама, Пољани, Планиници, Лому итд.

	Ливаде	Пашњаци
Хомоље	18.520	8.310
Млава	5.430	3.535
Стиг	2.708	807

Сточарство

Сточарство је у овој области, као и у многим крајевима наше земље, било главна привредна грана све до средине XIX века. Уколико је расла потреба за житом и другим производима који су постепено улазили и у трговину, оно је губило од свога негдашњег значаја. Ливада је узмицала пред њивом, а стока пред житом. Тачније речено, сточарство се прилагођавало земљорадњи и новим приликама. Бројно је губило али у каквоћи добијало. То важи и за сву као и за неке друге области Србије (20, с. 43—4). Али овде је тај процес занимљивији у толико што у свој области и данас постоје разлике између појединих њених делова, које се јављају као последица и природних и привредно-друштвених појава.

У Стигу, данас познатом житородном крају, сточарство је било примитивно као у каквом најзабаченијем планинском пределу. Гајен је велики број мршавих свиња и волова за трговину, а овца држана у трговима тамо где су сада најплодније њиве.

Све врсте стоке бројно опадају, једне брже, а друге спорије што је зависило од нових услова. Коња је све мање, јер га у вршидби замењује вршалица. Говече показује пораст у броју, али спада у сразмери са прираштајем сгановништва. Иста се појава запажа и код свиња. Обе ове домаће животиње место жиropaђе и ливаде искоришћују жито: свиња кукуруз, а говече сламу и разне пићно биље које му пружа земљорадња.

Најбрже је опао број оваца, јер су оне везане за екстензивне пашњаке, који су претворени у њиве. Оне су од 1867 године опале за половину и упркос потреба и пажње коју земљорадник поклања њима. Што њихов број у Стигу данас није још мањи може се објаснити само ливадама које се одржавају због поплава. Готово исте појаве запажају се у равном делу Млаве, који је у географском погледу сличан Стигу. Разлика је у томе, што је у Млави овај процес био спорији због слабе везе са тржиштима.

Још у већој мери ово важи за Хомоље које је доскоро било потпуно беспутно. У Горњој Млави и Хомољу опада број свиња, због нестанка жиропаше, која је била основа њихове исхране. Међутим број говеда се одржава на истој висини, а број оваца нагло расте. Ова последња појава се може објаснити проширивањем пашњака и ливада на штету шума. Сем тога се у исхрани оваца искоришћава и лисник. Сеча шуме и проширивање пашњака место ње неповољно су утицали на козу, чији број непрекидно опада.

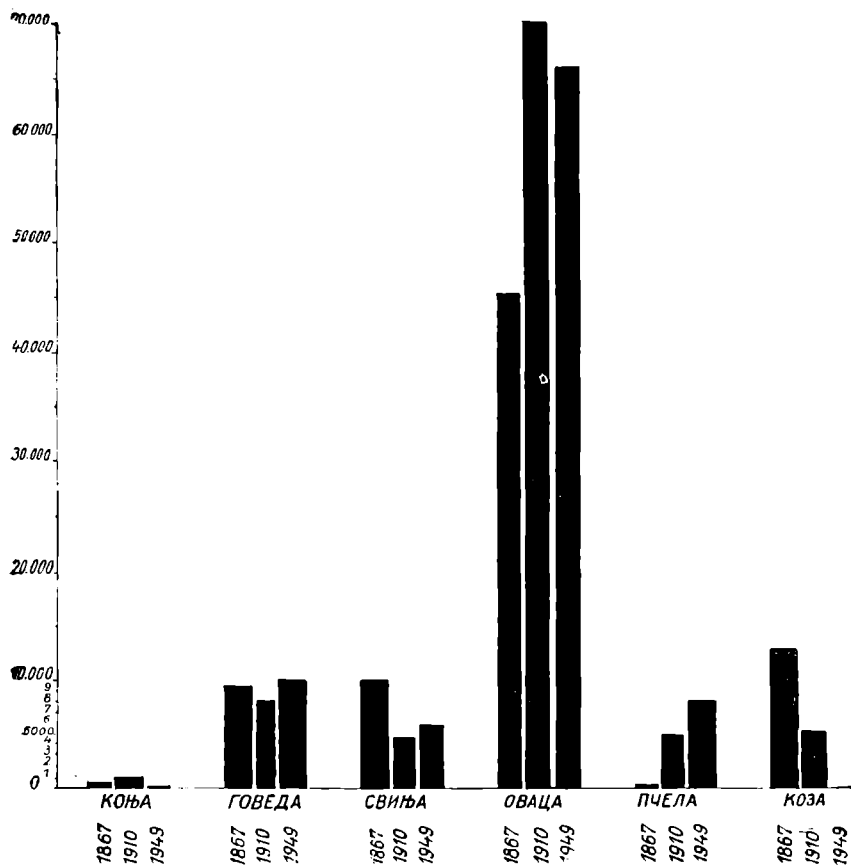
Како се кретао број стоке од 1867 до 1949 године види се из ове табеле (21):

	Година	Говеда	Коња	Оваца	Кози	Свиња	Пчела
Хомоље	1867	9.491	932	45.708	12.810	9.998	640
	1910	8.061	1.052	70.229	5.545	4.788	4.941
	1949	9.988	692	66.215		5.774	8.068
Млава	1867	17.900	2.331	108.000	5.065	37.404	985
	1910	14.854	2.666	80.277	2.685	21.678	6.719
	1949	17.446	2.021	64.327	3.907	29.701	6.319
Стиг	1867	7.812	3.059	63.925		19.416	1.212
	1910	8.650	4.508	31.562		13.684	2.029
	1949	11.209	1.827	32.851		18.791	2.773

Основа садашњег сточарства су ливаде, пашњаци, шуме и разно пићно биље (детелина, сточна репа, слама, шаша од кукуруза итд.). У Стигу је главна сточна храна: сено, детелина, репа, слама, „сачма“ и шаша од кукуруза. Откако су утрине издељене или додељене сељчким радним задругама, свако газдинство држи стоку на својме имању све док се не покосе ливаде и не пожању жита. Само села поред Млаве, која имају у кључевима своје ливаде, могу држати стоку на пасишту. Иначе је она везана за шталу, уколико се не тера на леговање у друге крајеве.

Говече је овде најглавнија домаћа животиња. То је разумљиво, јер му земљорадња пружа исхрану, а оно њој запрегу и ђубриво. Пре 80 година волова је било два-три пута више него крива. Во је тада био главна запрежна животиња док је потребе у млеку задовољавала углавном овца. Данас је крива преузела и једну и другу улогу. Разуме се, она као таква даје мало млека, али има других предности: отели теле готово сваке године и мање троши хране него во. Дакле, због уштеде у храни не може се држати во, а још мање коњ. Мала газдинства испод једног ха земље не могу имати ни криву.

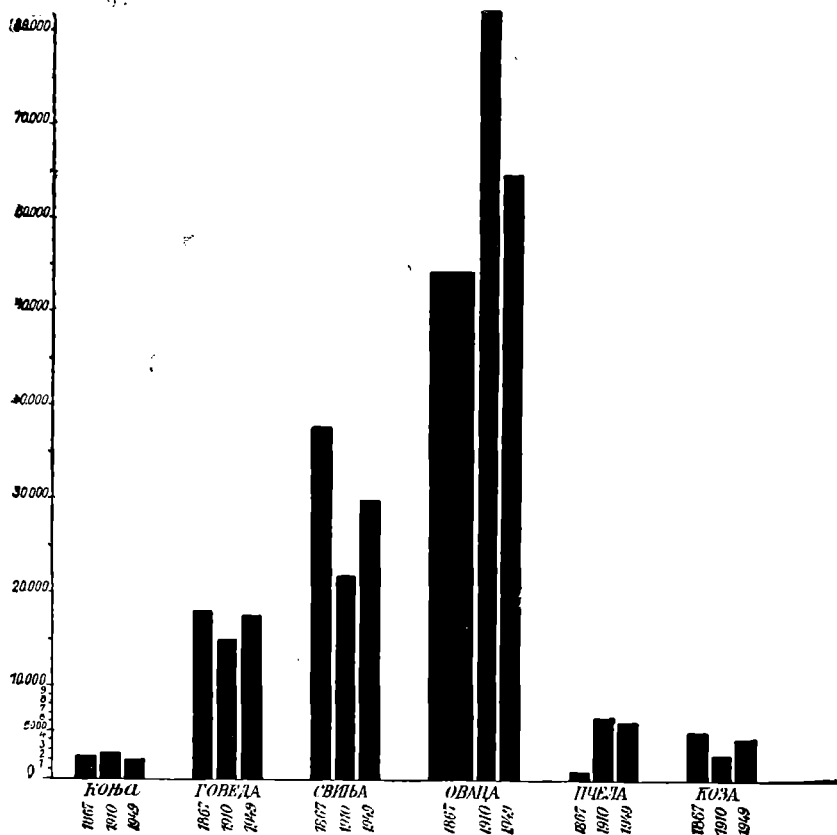
У Доњој Млави говече има готово исти значај као у Стигу. Међутим, у Хомољу, број говеда је мањи због екстензивних пашњака и мале количине зимског пићног биља. Тај однос у стоци види се из ових бројева: у Стигу долази на 1 км² 28 говеда, у Млави 22, а у Хомољу 16.

Ск. 6. — Дијаграм бројног стања стоке у Хомољу

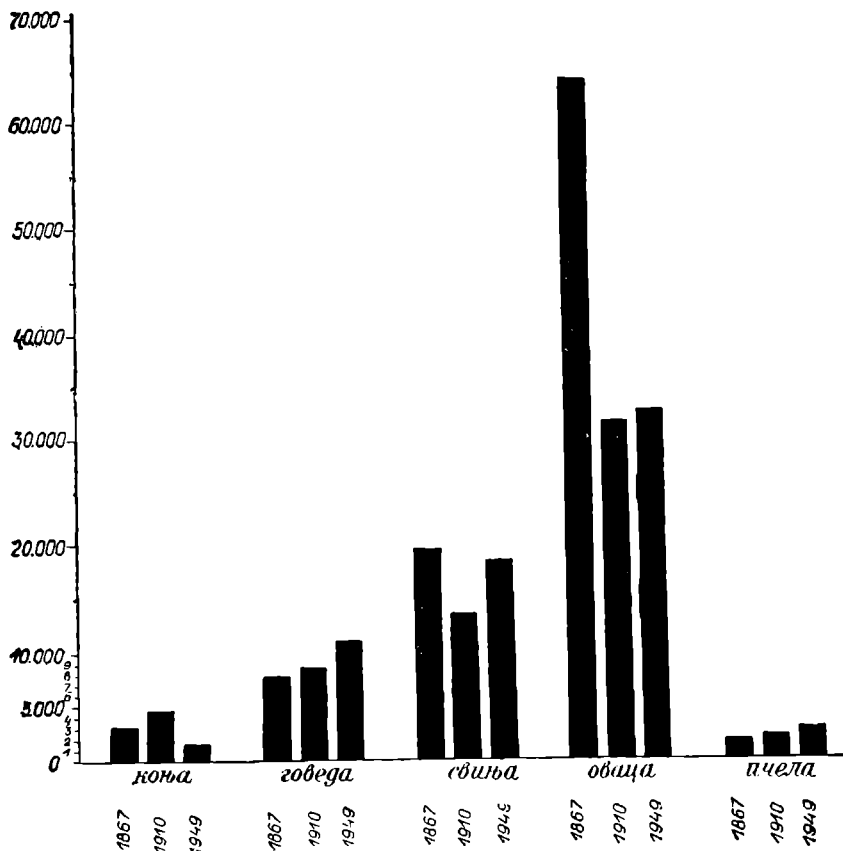
У целој области гаји се „шарено говече“ сименталског соја говеда, који је заменио ситну сиву домаћу бушу. Он је уведен из суседних области: Црноречке котлине и Ресаве. Најбоља говеда се виде у Стигу, Стамници, Вел. Лаолу (Млава) и Лазници (Хомоље).

Гајење коња је одомаћено у свим насељима ове области, али њихов већи или мањи број зависи од услова исхране и потреба. Као што је речено, број коња је раније био много већи, због више исхране и потреба; служио је углавном за вршидбу и пренос. У Хомољу и Млави број коња је од седамдесетих година прошлог века до данас остао приближно исти. Што уствари значи да је опадао, с обзиром на прираштај становништва. Супротно, у Стигу се он повећавао све до Другог светског рата. Узрок овог треба тражити у развијенијој пољопривреди и бољој сао-

Ск. 7. — Дијаграм бројног стања стокe у Млави

браћајној вези села са привредним средиштима. У Хомољу, где нема путева, број коња је смањиван у последње време и због тога, што су се многа села разбила у салаше, те нема потреба за одржавање коња ради преношења усева који су сада на домаку куће. Углавном коњ се гаји тамо, где има више земље за обрађивање и где је сеоски атар удаљен од села, а село од тржишта. То се види особито у Стигу у којем Кличевац, Смољинац, Божевац, Баре, Шапина, Касидо, гаје највећи број коња. Сем ових, и други разлози утичу на одржавање коња, у првом реду исхрана и потребе брзог и свакодневног преноса. Сразмерно велики број коња имају стишка села непосредно око Млаве, која имају ливаде као Трњане, Брдарац, Дрмно и друга. У Млави се већим бројем коња одликују: Трновче, Велико Лаоле и варош Петровац; Узроци су за то различити. Трновчани се баве углавном повр-

Ск. 8. — Дијаграм бројног стања стоке у Стигу

тарством, те су им коњи потребни и за окретање долапа и за пренос поврћа на тржиште; Вел. Лаоле је напредно земљорадничко село где коњ учествује у обради земље и служи у саобраћају између села и Петровца. Петровац, који је уједно и варошко и сеоско насеље, има простран и удаљен пољопривредни атар, те су му коњи потребни с једне стране за обраду земље и довлачење усева, а и с друге стране због преноса у вези са железничком станицом.

И у Хомољу највећи број коња имају најнапреднија земљорадничка села — Жагубица, Лазница и Суви До. Овим последњим коњи служе за одржавање веза са планином и салашима, на којима се повремено борави. Уопште узев број коња је више опао у току Другог светског рата него друге врсте стоке. Те последице ће се дуже осећати пошто се коњ теже подиже и слабије плоди него друге врсте стоке.

У погледу одабирања коњу је овде поклоњена доста велика пажња. Многобројне пасмине које су раније постојале, заменили су током времена липицанер и такозвани „полукрвни енглеz“. На одгајивање добрих сојева коња утицала је близина државне ергеле и припусне станице у Јљубичеву код Пожаревца.

Сигна стока: овца, коза и свиња, заступљене су у целој области у сразмери која одговара природним погодбама и досадашњим привредно-друштвеним условима.

Од свих врста стоке овца је бројно највише опала, особито у Стигу и Доњој Млави, где су пашњаци претворени у њиве. Али је она тамо и данас најраспрострањенија домаћа животиња, коју народ гаји више због вуне него због млека. Она је још доста бројна захваљујући ливадама поред Млаве које јој заједно са другим пићним биљем могу пружити зимску исхрану, док за време лета користе пашњаке у Хомољу. Најсиромашнија домаћинства држе 5, а најбогатија 40 оваца. У Стигу долази на 1 км² 83 грла оваца, а у Млави 81. Овде ваља напоменути да је Доња Млава због недостатка ливада сиромашнија овцама него Стиг. Међутим, села у Горњој Млави, која леже у подножју планина, као Рановац, Бистрица, Ждрело и Шетоње, гаје више оваца.

Супротно Стигу и Млави. број оваца је у Хомољу растао упоредо са проширењем пашњака на рачун шума. Овцу тамо гаје и због млека; она у овом погледу замењује краве, којих је сада све мање. У Хомољу на 1 км² долази 112 оваца. Међутим, број оваца по домаћинству се креће од 10 до 200 брава. Овцама су најбогатија она села која поред својих искоришћују и државна пасишта на Бељаници, као Суви До и Жагубица. Прво село је имало, 1910 године, 12.516, а друго 10.519 оваца.

Што се тиче сојева, у свим крајевима слива Млаве види се још мешавина разних домаћих пасмина укрштених са липском овцом. Јасно се испољава тежња да овај сој превлада у целој области, што би без сваке сумње била велика добит у привредном погледу.

Коза, чије је држање сада законом забрањено због подизања шуме, имала је раније велики привредни значај особито у Горњој Млави и Хомољу. Хомоље је 1867 године имало 12.810, а Млава, поглавито њена припланинска села 5.065 коза. Раније их је било још више. То је и разумљиво кад се узме у обзир велико шумско пространство које је кози и зими и лети пружало доста хране. У путопису из 1829 године, Пирх каже, „да у Горњаку има таквих пећина у којима може презимити 5—6 хиљада коза“. Чим стигне зима чобани морају козе к пећинама терати; ту преко дана козе траже себи храну по врлетима, а преко ноћи се склањају по пећинама. Поред коза се налазе велики пси, који их чувају од курјака, а чобани спавају ниже у колибама. (10, с. 111). Највећи број коза су имала села Ждрело и Ђовдин у Горњој Млави и Крупаја и Суви До у Хомољу.

Супротно овци и кози, свиње су више заступљене у Стигу и Доњој Млави, тамо где за њих има доста хране. Та разлика у погледу броја, била је много мања док су се свиње храниле жиrom, којег је било у планинским крајевима чак и више него у долини Млаве. Међутим са опадањем жиропаше и повећавањем производње кукуруза у Стигу су услови за гајење свиња бивали све повољнији, а у Хомољу и Горњој Млави све гори. То се види ако се упореде статистички подаци из 1867 и данас. У Хомољу је број свиња упола опао, у Млави је нешто смањен, док се у Стигу гаји приближно исти број као пре 100 година. У Стигу сада долази на 1 км² 47 свиња, у Млави 37, а у Хомољу 7. Разуме се и у Стигу је број свиња опао, ако се узме у обзир однос данашњег и ондашњег становништва, али не много, јер се место мршавих сада гаје угојене свиње које теже и преко 400 килограма. И код свиња се јавља расна мешавина, али преовлађује црна и шарена „моравка“ и један нови сој који постаје укрштавањем „мангулице“ и „беркшира“. Ове две врсте свиња које су заступљене у Стигу и Млави са 80%, имају доста велику економску вредност: достижу тежину 200 кг, а крмача опраси 10—12 прасади.

Свињогојство је било раширено у свим селима где је кукуруз претицао за извоз. Поједини имућнији сељаци „свињарски трговци“ имали су оборе за гајење свиња. Они су јевтино куповали и мршаве свиње и кукуруз за њихову исхрану. Утовљене свиње они су препродавали трговцима или непосредно извозили. По свињогојству су бил познати Кличевац, Дрмно и Брадарац и још нека села у Стигу и Млави. Иначе готово свака кућа у овим житородним крајевима гаји бар две-три свиње — једну за потребе домаћинства, а другу за продају. Сем тога, велики број прасади намењен је тржиштима у Пожаревцу, Петровцу и Беграду.

Живинарство је врло важна привредна грана ове области. Супротно сточарству, оно је стално напредовало. Могло би се рећи да су они узроци који су утицали на опадање сточарства изазвали напредак живинарства. Овде се мисли на већу производњу жита које је главни основ за гајење живине. Ваља додати да је за развитак живинарства било и других разлога: смањивање стоке, трговина и подизање стандарда живота. У првој фази привредно-друштвеног развитака, живини није поклањана пажња; гајена је као и жито, више да задовољи ситне домаће потребе, него због других околности. Тада није било веће разлике ни у гајењу живине између Стига и Хомоља. Упоредо са развитаком саобраћаја и продирањем капитала, буди се интерес за подизање живине, и то најпре у Стигу, а касније у Млави. То интересовање се нагло појачава са оснивањем кланице и откупне станице за живину и јаја у Великој Плани. Петровац и

Пожаревац, привредна средишта Млаве и Стига, постају врло важна извозна места живине. Сем тога живина донекле замењује ситну стоку у исхрани и у размени сиромашнијег газдинства.

Колики је број живине у овој области не може се тачно утврдити ни због тога што кокошја куга често и нагло уништи кокошке. По статистици за 1951 годину тај број изгледа овако:

	Кокошке	Пловке	Гуске	Ђурке	Уопште
Стиг	82.320	15.117	8.942	4.948	111.327
Млава	106.304	14.413	6.647	1.256	128.620
Хомоље	32.271	2.756	496	447	35.970

Из ових статистичких података као и из испитивања на терену запажа се ово: да житородни Стиг има сразмерно површини највише живине; за овим долази Доња Млава, а најпосле Хомоље. То уствари одговара привредним и друштвеним условима ових крајева. Из распореда живине по врстама, виде се сем исхране и други географски утицаји. Пловуше — пловке и гуске — преовлађују у Стигу и Доњој Млави, док су у Хомољу ретке. У овом се види утицај Млаве и њених отока у којима се пловуше купају и налазе храну. Треба узети у обзир и то, да се гуске и пловке овде не гаје само због меса и јаја већ исто толико и због перја, које спуњује вуну у изради постељине.

У поред тога што су овде услови за развитак живинарства врло повољни, оно ни по броју ни по одгоју није на висини савременог економског схватања. Нису постојали ни селекциони живинарници ни инкубатори све до најновијег времена. Живинарник у Шапини, основан после Другог светског рата, прва је установа ове врсте у селима Стига.

Пчеларство је по причању старијих људи било раније развијеније него данас. То тврђење може се примити као тачно само за XVIII век, када је восак био главни предмет трговине, а мед замењивао шећер у кућевној економији. Касније, када у трговину улазе други пољопривредни производи а шећер се почиње увозити, пчеларство губи од пређашњег значаја. То не значи да оно опада и да за њега слабе услови. У овом погледу се јавља чак и напредак. Дотадашњу пчелињу пашу, шуме и ливаде, замењују или допуњују културне биљке од којих су многе врло медоносне као багрем, црвена детелина, сунцокрет и друге. Тај напредак у пчеларству није изражен толико у броју кошница колико у већем приносу, јер су раније место „ђерзонке“ са покретним саћем, биле слабе и мале вршкаре у којима је при вађењу меда убијана и пчелиња заједница.

Ваља нагласити да и данас постоје разлике у погледу броја и начина гајења пчела у појединим крајевима ове области, што се јавља као последица природних и културних разлика. У

Стигу, где је паша једноставнија, а привреда развијенија, пчелињих заједница је мање него у Горњој Млави и Хомољу. У Горњој Млави је број кошница много већи него у Доњој Млави и Стигу. То долази отуда што пчеле искоришћују за пашу две различите површине: равницу са културним биљем и планинске стране на којима има шуме и разноврсног цвећа. Тиме се може објаснити што Рановац, Стамница, Кладурево, Бистрица, Ждрело и Велико Лаоле имају више кошница него друга насеља.

Хомоље, међутим, има сразмерно површини већи број кошница него узети појединачно Стиг и Млава. У њему долази на 1 км² 14 кошница, у Млави 8, а у Стигу 9. Овај број не вреди много у привредном погледу, јер су у Хомољу заступљене у већини вршкаре. То не значи да се у Хомољу не би могло гајити исто толико пчелињих заједница у савременим кошницама. Ипак треба поменути да је обилност паша ограничена на кратко лето. Али ако се узму сва три дела ове области као целина они су повољни за пчеларство, јер се могу допуњавати у погледу паше. Већ сада неки напреднији пчелари-учитељи у већини случајева користе географске разлике у долини Млаве; они селе кошнице за пашом из једног у други крај ове области.

Сточарска кретања. — Висинске и друге природне разлике које постоје између појединих делова слива Млаве, утицале су да се у овој области развију сточарска кретања. Док је било довољно утрина и жира у непосредној близини, та кретања су била ограничена на атар села. Касније су сточари били приморани да траже пашу у околним планинама и то прво за свиње а доцније за овце.

Из података у Државном архиву се види да су неки људи из млавских села гонили, 1838 године, свиње на жир у општинске шуме других насеља и за то плаћали „жировину“ или „нагоницу“ по 12 пара чаршиских од брава. Овде ћемо навести те шуме и села из којих су догонили свиње, а такође имена људи и број брава.

Село	Име домаћина	Број свиња	Шума
Из Орљева	Стан Коча	45	У шуми Бресници
"	Мартин Пауновић	90	"
"	Васиљ Думитров	100	"
"	Паун Фрунца	40	"
"	Илија Милицен	20	"
"	Петар Николић	25 (22)	"
Из Шетоња	Јован Радулев	31	У шуми Табаковачкој
"	Степан Радованов	15	(село Табаковац у Млави)
Из Трновча	Војин Милић	30	"
"	Сталета Радованов	20	"
"	Иван Савић	15	"
Из Ђовдина	Милош Минић	20	У шуми Крвиској

Село	Име домаћина	Број свиња	Шума
Из Гондина	Сава Ђорђевић	25	(село Крвие у Млави)
"	Милован Ранковић	75(23)	"
"	Мират Мијаиловић	15	У шуми Буковачкој
"	Атанацко	25	(село Буковац у Млави)
"	Мијаило Николић	26	"
"	Панта Лазаревић	10	"
"	Свилић Јовановић	25	"
"	Јован Вукићев	15	"
"	Гимитар Божанић	15	"
"	Милијко Радованов	15	"
Из Бистрице	Стојко Минић	16	"
Из Шетоња	Иван Миленковић	92	У шуми Кошановачкој
"	Новак Ђуров	30	"
Из М. Лаола	Стојадин Љубисављев	35	"
Из Крепољина	Јован Вла	9	У шуми Орешковачкој
"	Радојко Миленов	20	"
Из Бистрице	Мијаило	28	"
"	Петко Степанов	23	"
"	Милое Н.	22	"
Из Шетоња	Стеван Краинац	13	"

У извештају из те године се каже да шуме у срезу омољском нису родиле, те ни нагоница у њих није пуштана.

Из Стига су гонили свиње у Хомоље где је било доста буковог жира. Стари људи из Стига причају да су у атару Суводола (Хомоље) подизали свиње у јесен и тамо остајали све док падне велики снег. Исто тако када је почело да понестаје паше за овце, Стижани их гоне на летовање у планине. То чине и сада села која немају довољно пашњака и ливада, као Божевац, Шапина, Касидо, Берање, Кула. Међутим, она стишка насеља која имају ливада и пашњака у водоплавним кључевима поред Млаве, гоне овце у планине само завреме веома сушних лета. У таквим случајевима се дешава да им овце угину, јер нису навикле на планинску траву „јаловик“.

И у Доњој Млави је раније свако село држало стоку у свом атару. До пре 70 година стока села Кнежице пасла је по Клокочару и Великој Хуми, где су биле летње колибе. Данас, када су ова места претворена у плодне њиве Кнежичани терају овце у мајданпечке планине. Исто раде и друга села која су доскора имала по два бачила у свом атару, као Манастирица. Раније (до пред Први светски рат), док је у мајданпечким шумама било жира „да се згрће лопатама“ из Доње Млаве су тамо гонили свиње на зимовник.

Припланинска села у Млави: Стамница, Мелница, Рановац, Бистрица, Ждерло, Шетоње, Ђовдин и Везичево, имали су све до 1919 године заједничка пасишта на околним планинама, на

које су изгнали стоку о Ђурђев дану, а враћали је у села тек у јесен. Сада су те планине већином издељене и свако село на свој начин користи испашу. Стамница изгони стоку у планине Кулман, Врата, Драгишељ и Шест, где половина домаћинстава овога села има своје колибе. Чим растуре бачије о св. Илији, једни остају на свом имању, а други силазе у село. Из Бистрице излазе на планину 1 маја, а враћају се у село 1 октобра. Само они људи који имају доста сена остају са стоком на планини преко целе зиме. Ждрело напаса стоку у пролеће и лето по сеоској утрини званој Сенокоси. Сем тога ова села имају и других планина (Поникве, Мисина, Густо Рит), по којима стока паће у летњој половини године. Село Шетоње има летње салаше испод Жежевице у Коњицу, Пониквама, Врбовцу и Радолуки. Раније су и сељаци из Ђовдина имали летње бачије у Равним Ливадама, Ковановом и Црљанском Брду. Сада, пошто су изделили своја заједничка пасишта и претворили их у ливаде и њиве, они тамо бораве са стоком само у пролеће и у јесен. У лето међутим они стоку изгоне на утрине око села. Из села Везичева изгоне стоку о Ђурђевдану у Велико Брдо, Изворчић и Врело, где са њом остају само 20 дана док се не забране ливаде. После тога времена сиђу у село где остану до св. Илије, када поново излазе на ливаде.

Из свега се види да су раније сточари ових припланинских села излазили са стоком на планину у пролеће и на њој остајали све до позне јесени. Пошто су планине издељене морао је бити измењен и стари заједнички начин искоришћавања пашњака. Сада само један мањи број сточара излази стално на планину; други повремено излазе и силазе, а трећи су стално настањени на негдашњим пашњацима.

У Хомољу, које је окружено планинама сточарска кретања су била још изразитија него у Млави. Из свих хомољских села су стоку изгнали на планину о Ђурђев дану, а сјављивали у поље око села у јесен. Али откако су утрине издељене и преобраћене у зиратну земљу, тај пређашњи рад се изменио. На Бељаници и њеним оградима се сада виде поред летњих и зимске колибе у којима се стално борави. Летње колибе су на преосталим сеоским утринама и на државним планинама, а зимске на имањима појединаца. Према томе, у овом делу Хомоља донекле су се очувала негдашња сточарска кретања, на шта је утицала већа висинска разлика између дна котлине и врхова Бељанице као и рељеф ове планине.

Сточари из Суводола излазе у лето са стоком у Бусоват, Речке и Козарачке Баре. Ови крајеви Бељанице обилују у паши али оскудевају у води. Из Козарачких Бара чобани морају сваког дана терати стоку на појило чак у Речке — 1,30 час хода.

Исто тако сточари из Жагубице и Рибара користе државне пашњаке на Бељаници. Летње колибе жагубичке су у Речкама,

Стрику, Кулману и Чоки, а села Рибара у Козарачком Врху, Иван Бари, Дугачким Планинама и Збегу.

Сва ова села на јужном ободу Хомољске Котлине имају, као што је мало пре речено, и своје планине које су знатним делом преобраћене у зиратно земљиште. Сточари тамо проведу рано пролеће и јесен — време, пре поласка на Бељаницу и после силаска са ње. Сточари села Сувог Дола, на пример, сиђу са Бељанице у Поникве, Дрење, Пољане, Говедарицу, Велику Главицу и друга места. Неки се овде задрже и преко зиме, док други сиђу у поље око села где имају зимске салаше. Краће речено, једно имућније домаћинство има на свакој удаљеној њиви салаш у коме прсведе један део године због ђубрења њиве и потрошње пића. Сем тога, има и таквих сточара који никада не силазе у сеоско поље; они су стално на салашу. И поред важне привредне улоге салаша, они ипак у српским селима имају карактер привременог — сезонског насеља. Обрнути је случај на североисточном ободу Хомољске Котлине, у местима где су насељени Власи. Више од половине кућа у селима су пуне или склоне паду. То не значи да у планинама овог дела Хомољске котлине нема и привремених летњих колиба. Оне на удаљеним утринама још постоје као у Тупанску, Кулману, Врању, Страњаку, али се брзо преобраћају у стална насеља.

Бачила и бачијање. — Бачила су што и летњи сточарски станови у другим планинским областима, а бачијање прерада млека и начин чувања стоке. На бачила излазе и они који немају своје планине и испаше, као што је случај у Стигу и Доњој Млави. Сточари из ових земљорадничких крајева купују пашу у Хомољским и Мајданпечким планинама, било да она припада држави или појединцима. На бачилу се проведе време од Ђурђев дана па до почетка августа, све док се не пожању жита и покосе ливаде, те се стока може слободно кретати по сеоском атару. Пошто је број оваца знатно опао, појединци не могу сада одржавати засебно бачило као пре 50 година. Они се у овом циљу удружују: саставе стадо од 100—200 оваца, наизменично га чувају и прерађују млеко по утврђеном реду. На овај начин сточари уштеде радну снагу и боље искористе млеко од већег него од мањег броја стоке.

При стварању бачила најпре се премери млеко и утврди ред муже. То се ради овако: под заједничким надзором се добро измузу овце и истерају на пашу, а по повратку помузу и измери млеко. Према количини добијеног млека одређује се за које ће време појединац користити мужу целог стада. Али пошто овца не даје подједнаку количину млека у току бачијања, то се гледа да ред дође што брже; обично се обреде два-три пута. Негде се узима само један ред, јер сматрају да уколико овца даје мање млека у другој половини лета, утолико је оно масније и боље, и обрнуто.

Сваки бач је дужан да сам чува овце када дође његов ред муже, али је чешћа појава да заједнички плате једног или два чобанина.

Док је било више заједничких утрина и стоке свака кућа у Хомољу и припланинским селима Млаве имала је своја бачила, а сада само задружна и имућнија домаћинства. Иначе се удружују 3 до 7 сточара, што зависи од броја грла стоке. Они обично закупљују пашу на државним планинама. Честа је појава да и појединци удруже своје пашњаке ради заједничког искоришћавања. У случају да неко има већи број стоке него пашњака, он доплаћује испашу своме супашнику.

Млеко се не искористи како треба. Праве углавном масни сир који стављају у чабрице. Други, споредни млечни производи су урда и сурутка. Сурутком хране свиње које изгоне на бачило заједно са овцама. Од овога примитивног начина прераде млека ваља изузети Бистрицу, која је још 1928 године основала млекарску задругу. Задругари овога села продају бутер не само Петровцу и Пожаревцу него га извозе и у Београд. У новије време појединци доносе сир са оближњих бачила у Жагубицу и прерађују га у качкаваљ.

Шумска привреда, лов и риболов. — Привредни значај шуме био је доста незнатан и у прошлости а и сада. Раније, док је она покривала велике просторе од ње се искоришћавало само дрво за огрев, грађа за кућу и жиробаја, и то незнатан део, јер је област била ретко насељена и привредно неразвијена. На шуму се тада гледало као на сметњу коју треба отклонити свим средствима да би се прошириле њиве, ливаде и пашњаци. Али после те кратке грознице уништавања, почеле су се осећати оскудице у дрвету утолико више уколико је његова улога расла у вези са општим привредно-културним развојем. Ова појава је најбоље изражена у Стигу, у коме су шуме сведене на мале гајеве или усамљено дрвеће на плавним луговима око Млаве. Данас у овом крају долази на једног становника само 0,04 ха шуме. То је сиромаштво још изразитије ако се узме у обзир да и овако незнатне површине припадају малом броју имућних људи. Већи број домаћинстава уместо дрвета ложи „тулуске“. Разуме се, има и у Стигу људи који продају дрва на пијаци у Пожаревцу, али је њихов број сразмерно мали.

У Млави има више неплодног земљишта за које су везане шуме него у Стигу, па ипак она није богата дрветом. У њој на једног становника долази просечно 0,17 ха шуме. Ваља нагласити да се и овде шума врло брзо уништава: дрво се троши у рудницама угља, у кречанама и као лисник за исхрану стоке, а сем тога, знатан део се извезе у Стиг, Пожаревац и Петровац. Процес обешумљавања прешао је критичну границу, те и Млава може ускоро достићи обешумљеност Стига, уколико се не буде

водила брига о разумној сечи и пошумљавању. Обешумљавање овог краја имало би тешких последица због стрмих нагиба и неплодног земљишта на коме би се развила ерозија тла, што се местимично и сада запажа.

Хомоље је у погледу шумског пространства још богато, и поред непрекидног крчења. У њему на становника долази 1 ха шуме, али ова, због удаљености од саобраћаја, нема онакву привредну важност као у Стигу и Млави. Шуме користе углавном за домаће потребе: огрев, грађу и лисник. Тек у најновије време, дрво се камионима извози за Пожаревац и друге градове.

За шуме је везана и дивљач. Њоме су према томе најбогатије Хомољске Планине, у којима се поред зеца и лисице сретат вуц и медвед. Лов на ову дивљач био је раније развијенији него данас. То се не може објаснити само тиме што је ње било више него данас; и други узроци су на то утицали. Људи су се бавили поглавито сточарством и имали више времена за тај посао, који је узгред доносио веће користи, јер су крзна имала добру прођу. Данас се ретко сретат човек који се макар на доколици бави ловом.

Риболов исто тако нема какав већи значај у привреди ове области. Лов ситне рибе у Млави и њеним притокама има карактер узгредног посла и спорта. Нико се њиме стално не бави. Прави риболов је развијен једино у Кличевцу на Дунаву, где за њега постоје сви услови. Сваке године се излије вода по пространом рити где се риба мрести и добро храни као у каквом вештачком рибњаку. Пошто вода опадне у јулу и августу рибе се повуку у дубоке баре које постају ловишта. Пре Другог светског рата долазили су на „бару“ пожаревачки трговци и закупљивали готово сву уловљену рибу. Риболовом се сада бави 30—40 рибара из Кличевца, учлањених у задругу коју су основали још пре последњег рата. Главне су рибе: сом, шаран и ситна бела риба. Годишње задруга улови 2—3 вагона рибе. Готово цео лов продаје „Градском поврару“ у Пожареvcу. Сем тога, Кличевац је рибља пијаца и за околна села.

Остала занимања.

У овој типичној земљорадничкој области не постоји домаћинство које нема бар неколико ари земље. Земљорадња и сточарство су и сада основа привредног живота. У недавној прошлости ово су била и једина занимања, јер је сваки могао живети од приноса са своје земље. Тек кад се становништво размножиле, животне потребе повећале, а диференција почела долазити до све већег изражаја, појединци почињу тражити зараду да допуне оно што недостаје са имања. У недостаку индустрије они су је могли наћи само у пољопривреди, занатима и разним ситним пословима. У развртку ових споредних занимања види се поступност која се може пратити упоредо са ра-

слојавањем и преображајем села. До осамдесетих година прошлога века виде се само чобани најамници код имућнијих људи. Нешто касније, сиромашнији узимају земљу у наполицу или годишњи закуп. Још касније, када су земљораднички производи ушли у трговину, а пољопривредни радови се лакше обављали помоћу савременијих пољопривредних справа (плугови, копачице, вршалице), није се могла земља добити ни у наполицу. Сваки је желео да је обради својом радном снагом. Уколико је ова недостајала радије је узимао надничаре него давао њиву у наполицу. Пошто је и ових радова бивало сваким даном све мање, а радне снаге све више, сиромашнији људи су морали тражити друге послове: једни су ишли у Банат да обављају пољопривредне радове, где су услови за зараду били бољи него у Стигу и Млави, други су радили као слуге по кућама у Пожаревцу, а трећи се одавали неком другом послу у непосредној близини. Ови облици допунских радова запажају се више или мање у целој области, а особито у селима Горње Млаве где је прираштај становништва већи а земљиште неплодноје. Разуме се, у овој врсти привређивања најрадије се користи најближа околина. Тако села Стамница, Мелница, Витовница, Ждрело и Ђовдин, која леже у подножју кречњачких страна, пеку креч и продају га по целој области све до Пожаревца. Овим се особито одликују становници Витовнице који су у недостатку своје шуме куповали дрво из манастирског забрана. И у Стигу има људи који се поред земљорадње баве повремено пословима друге природе. Тако Шапина има врло велики број зидарских радника који иду из села у село и праве куће. Неки од ових су се одали стално овом занату. У Малом Црнићу, Маљуревцу и Братинцу, где постоје млинови, запослено је из ових и других суседних села по 20 до 70 радника. Али скупа узето ови послови нису могли да приме сав претек радне снаге све док нису отворени рудници у овој и суседним областима. Разуме се, да је на број сељака-радника утицала близина рудника. Највећи број рударских радника пада на она села која су у његовој непосредној близини, одакле се ујутру може одлазити на посао и увече враћати на конак својим кућама. Стога у Костолцу има највише радника из Старог Костолца, Маљуревца, Брдарца и Дрмна. Иста појава се запажа у млавском угљарском басену. Рудници угља у Стамници и Мелници привлаче велики број радника из околних села, а највише из Стамнице, Мелнице и Ждрела. Из овог последњег села иде на сезонске радове, било у руднике, било на друге послове, скоро 90% радника. Сем тога, знатан број земљорадника из Горње Млаве привлаче рудници: Кучево, Благојев Камен и Равна Река. Хомоље је својим полагањем упућено на Сењски рудник и Бор, у којима земљорадници овога краја раде и повремено и стално.

Са отварањем рудника после Другог светског рата сељаци су напустили наполицу и надничење у пољопривреди, јер им рудници пружају много повољније услове за добијање онога што им је потребно за живот. То је привукло чак и имућније земљораднике. Ваља рећи да је већина ових сељака-радника повремено у рудницима, али се ипак један мали део постепено везује за рударски посао. Што је интересантно, Цигани који су доста бројни у овој области, а при том и сиромашни, ретко одлазе у руднике. То долази отуда, што они немају радних навика, јер су се раније бавили лакшим пословима, као што су препродаја стоке и свирање.

Домаћа радиност, занати и индустрија

Свака од ових привредних грана обележава и степен друштвеног развитака. Као у многим нашим областима тако и у долини Млаве домаћа радиност је претходила занатима. Још у почетку XIX века готово све што је било потребно једној сеоској кући произвођено је у њој самој: одело, обућа, постеља, знатан број посуђа и земљорадничких оруђа. Куповани су само неопходни метални предмети као: котлови, раоници и др. Неке од ових производа кућевне радиности потисли су најпре занати, а касније индустрија. Али ни једна ни друга производња није их могла потпуно истиснути због тога, што су занатске израђевине и фабричка роба биле веома скупе у односу на земљорадничке производе. Сем тога слабе индустријске тканине не одговарају потребама земљорадника, којима је потребно тврдо сукнено и кожно одело, особито за зиму, која је оштра и ветровита. Честе су појаве да се и сада тка, не само сукно, већ и платно за летња одела.

Што се тиче заната, они су првобитно били везани за Пожаревац као једино градско насеље ове области. Неки од ових заната који су били најпотребнији земљораднику преношени су најпре у Петровац и Жагубицу а после у села. То су поглавито они занати који су прерађивали сировине које је село давало: абациски, терзиски, кожухарски, опанчарски, столарски, коларски. Ради потврде овога изнећу састав заната и број занатлија у два-три села разних крајева. У Батуши постоји сада 1 ковач, 2 абације, 2 кројача, 4 ћурчије; у Рашанцу (Млава): 5 ћурчија, 3 ковача, 2 абације, 2 опанчара, 2 колара, 1 пинтер, 1 столар; у Божевцу: 5 ћурчија, 2 терзије, 6 абација, 5 опанчара, 7 ковача, 4 колара, 9 (сад 4) бачвара, 2 столара. И у другим селима заступљене су у целости све врсте ових заната. Разлика је само у броју занатлија. Велика села, а особито она према којима гравитира више насеља имају и већи број занатлија, као Божевац и Кличевац. Већи или мањи број занатлија у једном селу зависи

и од тога колико је деце из тога села учило занат. У случају да за њих нема довољно посла, они се баве земљорадњом. Занат им је узгредно или повремено занимање. Тако кожухари имају посла само у зиму, док се лети баве пољопривредним радовима као остали земљорадници.

Сем правих занатлија који су учили занат у граду, има и самоука у свим селима. Ово се односи поглавито на зидарски а донекле и на опанчарски занат. У Шапину има сада 120, а у Смољинцу 25 зидара, који иду за послом по целој области. Самоуци се јављају и у другим занатима: у Рашанцу код Петровца, обућарским занатом се бавило око 100 људи. Куповали су гуму и од ње правили опанке у доба зимске сезоне и те своје израђевине разносили по Хомољу и у друге удаљеније крајеве чак до Јагодине.

Сеоско занатство улази у нову фазу. Могло би се рећи да губи пређашњи значај. Узроци су за то многобројни: развитак домаће индустрије, рудници и фабрике привлаче све оне земљораднике који су се повремено бавили занатима, надничењем и другим пословима; најзад, сада је релативно већа цена пољопривредних производа, а јевтинија индустријска роба те се земљорадник-занатлија враћа земљи. Ипак се стари занати држе или прилагођавају новим условима. Сада је у селима више кројача и кројачица мушког и женског одела, који ово израђују од индустријских тканина.

Индустрија се у овој области није развила иако је за њу било доста повољних услова. Она се није развила ни у Пожаревцу ни у Жагубици, према којим гравитирају поједини делови долине Млаве. Једино се донекле развило млинарство у вези са житородним Стигом, у којем су крају прошлог века подигнута четири млина: у Маљуревцу, Братинцу, Малом Црнићу, Великом Селу и у Петровцу. Највећи је млин у Малом Црнићу који је 1870 године подигао индустријалац Игњат Бајлони; његов капацитет мељаве износи 7 вагона за 24 часа. Око овога и око млина у Маљуревцу акционари су имали велику површину земље и на њој пољопривредну економију (свињогојство).

Неискоришћено је остало и рудно богатство у басену Горње Млаве. Тек нешто пре Другог светског рата, почео се приватни капитал интересовати за ово. Отворено је неколико малих рудника: у Мелници, Стамници, Ждрелу и Лесковцу. Али се у овим почецима није мислило на шири плански развој рударства. Рачунало се са бржом и лаком добити. После национализације старих и откривања нових рудника, учињен је за кратко време велики напредак, особито у Стамници и Мелници. У Стамници је подигнуто доста велико савремено рударско насеље и калорична централа, која служи за осветљење и механизацију рудника. Сем тога, она је везана железничком пругом којом се из овога рудника извози сваког дана 200 вагона мрког угља одлич-

не каквоће. Из рудника Витовница који је такође проширен и унапређен, угљь се довози камионима до железничке станице у Петровцу. И велики рудник лигнита Костолац, пошто је на самој граници Стига, има особити значај за привреду ове области. Ово велико рударско насеље постало је с једне стране најбоље тржиште за производе једног дела долине Млаве, а с друге привлачна тачка за људе који траже посао и зараду.

Саобраћај, трговина и привредна средишта

Ова три географска појма се не могу одвојити од привреде, јер уколико је она напредовала утолико се саобраћај развијао, размена производа повећавала и привредна средишта настајала и обратно.

Географски положај долине Млаве је доста повољан за спровођење саобраћаја. То особито важи за везе између Стига и Млаве, с једне, и делове Мораве и Пека, с друге стране, између којих су развођа врло ниска. Нешто су неповољнији природни услови за саобраћај између Млаве и Хомоља, које одваја дугачка клисура и планине. Али је ипак правац тока Млаве утицао на саобраћајне везе свих крајева у њеном сливу. Захваљујући томе и плодности, кроз ову долину су водили одавнина важни путеви који су полазили од Виминациума и Рама на Дунаву. Из тога доба се виде и данас остаци калдрмисаног пута који прати долину Млаве. Међутим, нови путеви су прилагођени новонасталим привредним средиштима. Још у првој половини XIX века Рам се одржавао као трговачка скела на Дунаву, према коме је водио главни пут целе области. Ту његову улогу постепено преузимају Дубравица и Градиште. Али са већим привредним напретком, путеви се све више оријентишу према привредним и административним средиштима: Пожаревцу, Петровцу и Жагубици. Ова су места повезана најпре колским а касније и аутомобилским путевима, који су водили преко Пожареваца за Дубравицу, пристаниште на Дунаву. Због велике привредне важности ове области радило се и на изграђивању железничких пруга. Најпре је, 1909 године, спроведена железница од Дубравице до Пожареваца; њу је обласни одбор продужио 1912 године до Петровца. После Првог светског рата, 1923 год., изграђена је и пруга нормалног колосека Београд — Пожаревац — Кучево. Ово је утицало на опадање и престанак извоза преко Дубравице, јер је веза непосреднија и лакша преко железнице него преко пристаништа где се морао вршити претовар. У току Другог светског рата Немци су помоћу принудно скупљене наше радне снаге правили пругу од Петровца до Жагубице са циљем да вежу два велика рудника Бор и Костолац, али она није довршена. После Другог светског рата изграђена је локална же-

лезница од Петровца до рудника Стамнице, која служи поглавито извозу угља.

Привредни развитак утицао је и на изградњу путева разних типова и важности, који везују околне крајеве. Аутомобилским путевима првог разреда везан је Петровац са Кучевом у долини Пека и са Жабарима у долини Мораве, а такође Жагубица, преко Црног Врха, за Црноречку Котлину.

Густа мрежа колских путева и крчаника везује међусобно сва села у Стигу и Млави. Између ових се издвајају путеви који воде за већа насеља. Они су врло широки, али немају камене подлоге ни насипа, те су у доба киша непрободни за пешака, а врло тешки за колску вучу. Пренос се обавља колима у која су упрегнуте краве или коњи.

Товарни коњ види се само на путевима између хомољских села и салаша у планини. У овом крају се често сретају људи и жене са бременима. Али у најновије време постоји тежња да се изrade бољи путеви којима се могу користити савремена саобраћајна средства: камиони, аутомобили и бицикли.

О трговини и размени робе имамо сигурних података тек из прве половине XVIII века. У доба аустријске окупације Северне Србије од 1718 до 1739 године привреда је била врло слаба и у овој као и у другим суседним областима, а трговина још слабија. Она се сводила на међусобну размену, извоз воска и увоз соли, гвожђарије, гајтана и чохе. Није било слободе, путева и тржишта у правом смислу речи. Тек од 1793 године, када је султан Селим издао поменути ферман о слободи, трговина је отпочела и са Аустријом у коју су извожене поглавито мршаве свиње. Из тога доба, пред Први устанак, помиње се као трговац „живим малом“ Стеван Добрњац из села Добрње у Млави, који је касније био Карађорђевој војводи. (8. с. 1041). Али су тек после ослобођења Србије настале повољније прилике за трговину. Ова област је била за њу и најповољнија не само због богатства него и због тога што су на овој страни биле две од три најглавније станице у Србији, преко којих се кретао целокупан извоз. То су: Дубравица и Рам на Дунаву. То богатство и близина пристаништа за извоз, утицали су на кнеза Милоша да од Пожаревца направи другу престоницу тадашње Србије. Главни извозни предмет била је стока, особито свиње. Из тог времена се помињу многи марвени трговци. Међу њима Стеван Стојановић — Ђоса из Трњана у Стигу, који је прво држао дућан у Пожаревцу, а после почео трговати свињама. (8 с. 1047). Као трговци се помињу Миленко Стојковић из Кличевца и Јован Протић.

Седамдесетих година прошлога века почиње и жито улазити у промет, тако да је почетком овога века постало главни предмет трговине. Али не треба схватити да је са тим опадала трговина свињама. Она је задржала своје пређашње место; чак

је и напредовала, захваљујући већој производњи кукуруза. Дакле два главна извозна предмета су жито и стока, особито свиње, које се извозе махом преко Дубравице и Рама за Беч, Праг и Пешту. У времену од 1880—1883 године извезено је преко Дубровице 121.244 дебелих свиња — што је значило трећину извоза целе Србије. Карић каже, да већи део овога извоза пада на Пожаревац, односно на његову околину (24, с. 865).

У почетку је била главна трговина у рукама трговаца из Пожареваца. Они су куповали не само угојене него и мршаве свиње и гојили их у својим оборима у граду. Упоредо са оборима подизани су кошеви у којима се чувао кукуруз за њихову исхрану. Највећи број ових трговаца — сељака био је у Стигу. У свињогојству су се истицала села: Кличевац и Дрмно. Кличевац је извозио годишње 5—6.000, а Дрмно 2.000 угојених свиња. И овде је сва та трговина била у рукама десетак људи. У Кличевцу су три куће Симића гојиле по 300 грла свиња.

Преко свиња се добро уновчавао кукуруз што се види из овога кратког прегеледа. Да се угоји једна свиња од 200 кг тежине потребно је 500 кг кукуруза. Ако се узме у обзир да се цена кукуруза пре рата кретала од 0,80—1 динар по килограму, а свињског меса и сланине 12—15 динара, онда излази да се на овом послу зраћивало 5—6 пута више него кад би се кукуруз продавао. Та разлика у ценама ишла је у корист сељака—трговаца, а на штету земљорадника који су им продавали јевтино и мршаве свиње и кукуруз.

У овој области је врло развијена и трговина житом. Она је захваљујући плодности Стига и близини пристаништа на Дунаву почела раније него у другим крајевима Србије. Поуз дано се зна да је жито извожено седамдесетих година прошлога века. Житарска трговина је била у рукама пожаревацких трговаца, који су имали своје магацине, капитал и врло разгранату откупну мрежу у селима. Пожаревац, главно житарско тржиште, имао је пре 1941 године 20 магацина, од којих је само један, својина Стеве Радовановића, примао 80 вагона жита. Житарски трговци и власници магацина су били: Стева Радовановић, Милисав Јосић (3 магацина), Исак Карио, Бело-Бата, Мита Макчаник, Дава Давидовић, Букус, Лалазр Милосављевић, Несторовић, Меламед и други. Али сви који су имали магацине нису непосредно извозили; многи су били само посредници између сељака и већих извозника и заступника страних трговачких компанија и банака. Највећа количина жита ишла је преко фирме Моша Мандилковић и Карио који су били заступници фирме у Бечу. На пожаревацку пијацу је долазило у доба сезоне 20—30 вагона пшенице дневно, поглавито из Смољинца, Божевца, Дсбрне, Крављег Дола, Рановца, Петровца, Панкова, Свињарева и других села у Стигу и Млави. Најбоље се цени пшеница из Добрње, Лопушкина и Брзохода, у околини Петров-

ца. Жито је двожено колима у Пожаревац чак из Хомоља. И после спровођења железнице до Петровца, Пожаревац је остао главно житарско тржиште као и пре. Разлика је била само у томе, што је оно, место колима, превожено железницом до магацина у Пожаревцу. Петровац је и даље остао у погледу житарске трговине филијала Пожаревца.

После Првог светског рата отпочела је и трговина кукурузом. У том циљу су подизани у Пожаревцу кошеви за сабирање и сушење кукуруза. Они нису припадали трговцима, него појединцима који су их издавали под кирију за новац или тулуске.

Што се тиче других извозних предмета ове области, Пожаревац не може пружити њихову слику, јер се они продају и на другим тржиштима у Петровцу, Жагубици и Крепољину. По подацима М. Савића за 1930 годину, из Петровца се извозило годишње 8.776 грла говеда, 4.005 телади, 8.329 оваца, 9.211 свиња, 100.000 живине, 800 вагона жита, 1 вагон вуне, 3 вагона сира и 52 вагона јаја.

Из Жагубице, привредног седишта Хомоља, извожено је по истим подацима 20.000 оваца и коња, око 13.000 грла мршавих свиња, 1.300 говеда, 3—4 вагона вуне, 7—8 вагона ракије и 2 вагона сира качкаваља (25, с. 42—3). Овome треба додати извоз из Стига који гравитира пожаревачком тржишту. Али упркос великог извоза, стандард живота се није довољно подизао. Томе је узрок ниска цена пољопривредних производа у односу на индустријску робу. То је утицало да један број земљорадника продаје земљу да би отворио трговачку радњу. Многи сељаци су се у овом циљу задуживали код банака и најзад економски пронадали. Оваквих примера сам запазио у Великом Селу.

Садашњи систем трговине обезбеђује сељака од зеленаша. Земљорадници излазе на тржиште преко својих продајно-набављачких задруга које постоје готово у сваком већем селу и које треба развијати. Сем тога појединци продају своју робу и непосредно на локалним тржиштима.

На овом месту вреди бар укратко изнети како су настала и како су се развијала трговачка средишта ове области, јер се из тога може најбоље видети привредни значај њихове околине. Зна се из историје да је на обалама Млаве близу ушћа ове реке у Дунав било у римско доба велико градско насеље Виминациум, чији се трагови и данас виде на пространој равни. Знатно касније, после пропадања овога града, јавља се у истом крају град Браничево, који је припадао српској држави у другој половини XIII века. Крајем XV века нестало је и њега под најездом Турака. Отада трговачка улога прелази на Рам, а касније на Пожаревац, који је наследник поменутих средишта у привредно-трговачком смислу речи. Иако је у истој области где и ранија градска насеља, Пожаревац не заузима онакав положај као Виминациум, Браничево и Рам. Удаљен је

скоро подједнако од Дунава, Мораве и Млаве. После ослобођења северне Србије, увидело се да је за град повољнији положај на Дунаву у данашњем Костолцу, због чега је кнез Милош настојао да се Пожаревац тамо исели, али је и његова жеља, како каже Милићевић, наишла на јак отпор неколико Пожаревљана (24, с. 822). Али маколико да је положај неповољан у односу на Костолац, његов развитак на овом месту није случајан. Пожаревац је на средокраћи доњег Поморавља и Стига, где се укрштају уздужни и попречни путеви који воде из околних области. И поред тога Пожаревац се касно јавља као градско насеље, чему су узрок слаба насељеност и привредне прилике, а не положај. Он се помиње као село још 1476 године. Особине села је имао још 1718 године; у њему је тада било 241 српски и 93 турска дома. Крајем истог века број турских кућа се био попео на 1.000, а српских пао испод 100 домова. Тада је он био веће трговачко и занатско место. То се види и из овога: пред Други устанак 1815 године, у Пожаревцу се помињу Срби занатлије, Павле Бојаџија, Илија Абација, Ђорђе Фурунција, Тодор Дунђерин, Ђорђе Касапин и трговац Јован Петровић. Будући у врло богатој околини, а у близини Дубравице и Рама, преко којих се кретао извоз, Пожаревац је привукао и кнеза Милоша. У њему је он, 1825 год., подигао двор и учинио га у неку руку другом престоницом (26, с. 145—151).

У току XIX века Пожаревац је врло живо трговачко место; преко њега се извозе свиње и жито из Стига и Млаве, Доње Мораве и Хомоља. У вези са овим у њему су се, као што је раније речено, развили магацини за жито и обори за гајење и прикупљање свиња, а такође трговачке и занатске радње које су снабдевале пространу околину. По попису из 1846 у Пожаревцу је било око 305 разних занатлиских радњи (ћурчије, опанчари, фурунције, папудије, кујунџије, ковачи, колари, сарачи, абације, калаџије, бозације, грнчари, туфегџије, казанџије, и други многобројни занати). Особито су били напредни занати у вези са прерадом коже (опанчари, седлари, ћурчије). Они су били сконцентрисани у Табачкој чаршији (названој тако по кожама). Сем тога, Пожаревац је био управно и просветно средиште најпространијег и најбогатијег округа у Србији. У њему су били новчани заводи и велики гарнизони војске. Све је то утицало на привредни развој његове околине.

Упоредо са развитаком привреде и администрације поред Пожаревца се јављају и друга трговачко-занатска седишта локалног значаја: Петровац, Жагубица и Крепољин. Али не треба схватити да се трговина и занати ограничавају на варош Пожаревац и новоосноване варошице. Убрзо је њих било и у селима. Сада у сваком селу постоје занатске радње као и у варошицама.

Прво се у селима појављују кафане, затим разне занатске радње и дућани са мешовитом робом. Њихов број је зависио од богатства села или његовог географског положаја према околним селима. У сваком селу је било пре Другог светског рата бар 2 кафане, 2—5 дућана и 5—10 занатских радњи.

Из овога се види да се тржишна мрежа непрекидно градила. Полазећи од Пожареваца она је најпре обухватила Петровац и Жагубицу, а касније и већа села као Крепољин, Божевац, Кличевац, док најзад није повезала сва насеља. Али сва ова мања и већа тржишта била су везана посредно или непосредно за Пожаревац, у коме су новчани заводи, трговина и друге установе. После изградње железнице Београд—Пожаревац—Кучево, осетио се велики утицај Београда, на чије тржиште земљорадници и непосредно износе своје производе.

Најзад ваља нагласити да садашња трговина има друкчији облик него раније. Веза између села и града је непосредна. Негдашња посредничка улога трговаца и зеленаша у варошима и селима престаје. Размена прелази на сеоске продајно-набављачке задруге које су углобљене у срески задружни савез. Добри примери ових задруга путоказ су за будућност.

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКИ РЕОНИ

У почетку је речено да се у овој области издвајају три дела: Стиг, Млава и Хомоље, али у сваком од ових постоје мањи предели који имају и посебне привредно-географске одлике. Баш та разноликост и чини ову област потпунијом и изразитијом у географском смислу речи. Захваљујући тој разлици врши се допуњавање не само у области као целини него и у појединим њеним деловима, што се види из овог прегледа.

Стиг. — Стиг у ширем смислу речи, дели се на „Стиг“, Кључеве и Брдо. У „Стигу“, једном од најплоднијих крајева наше земље, развијене су до великог степена само две пољопривредне културе: пшеница и кукуруз, које се у плодороду смењују. Тачније речено, овде постоји двопољни систем усева. Скоро сваки сеоски атар је подељен у два потеса, којима је међа какав већи пут; у једном се сеје пшеница, а у другом кукуруз — наизменично сваке године. Ова подела се врши прво због тога да се избегне потреба за стоком и колима у доба обраде посебних деоница и друго, по стрњацима се пушта сва сеоска стока за коју иначе нема довољно паше. У новије време, откако се посад уситнио, они појединци који имају мало земље, и то само у једном потесу, не држе се овог старог реда. Они своју земљу засеју усевима који најбоље одговарају економским потребама таквог домаћинства.

Стиг је још у првој половини прошлог века претворен у непрекидне њиве између којих се не могу видети ни међе, ако се изузме које стабло намењено хладу у доба летњих радова.

Кључеви, други реон овог краја, претставља алувијалну раван око Млаве и Могиле, која је изложена повременим поплавама. Због тога и због високе издани, овај је простор поглавито под ливадама, шумама и утринама. Само на оцедита места сеју оне усеве који траже доста влаге као кукуруз и поврће. У најновије време почињу у Кључевима гајити шећерну репу и пићно биље (сточну репу, црвену детелину, кукурузну сачму и оvas).

Брдо, трећи реон Стига, је источна страна пространог била које се пружа између Млаве и Мораве. Оно се доста благо спушта према алувијалној равни. На површини је састављено од глиновитих наслага, преко којих се провлачи слој земљишта доста велике плодности. Положај ове стране, окренуте према североистоку и плодно земљиште, били су од утицаја да се овде развију разноврсне напредне биљне културе. На доњим деловима стране, где је земљиште састављено од плодних делувијалних наноса, сеју кукуруз, шећерну репу и пићно биље, а у горњем гаје винограде и разне врсте воћа.

Као што се види сва три дела Стига имају посебне пољопривредне одлике. Они се међусобно допуњују због чега готово свако домаћинство има посед и у „Стигу“ и у Кључевима и у Брду.

Географске разлике ова три дела Стига имале су утицаја и на распоред насеља. Стишка села су поређана у два низа. Један праги границу између „Стига“ и Кључева, одакле се лако користе обе привредне површине и вода из Млаве. Друга група стишких насеља је на додиру „Стига“ и благо заталасаног побрђа која такође користи привредне и друге разлике ове две површине.

У Стигу се није могло развити посебно тржиште због посредне близине Пожаревца. Али уколико је привреда напредовала утолико су потребе за тим расле, особито у удаљенијим крајевима, тако да је село Божевац у Стигу, проглашено за варошицу 1894 године. У његовом средишту се током времена формирала доста велика чаршија, на коју су упућена околна насеља: Кобиле, Кула, Црљенац, Калиште, Батуша, Мало Црниће, Шапина, Макце и Забрега. Тржни дан је четвртак, а сем тога се двапут годишње одржавају вацари: 2 августа и 13 октобра. Божевачка чаршија је имала пре Другог светског рата око 70 разних занатских и трговачких радња: ћурчија 5, абажија 6, терзија 2, опанчара 5, ковача 7, „секираша“ Цигана 4, столара 9, колара 4, млинара 2, пекара 2, месара 2, кафана 7 и дућана у којима се продавала мешовита роба 13. Број ових

радња је сада смањен, јер их је иначе било много, а Божевац је, по жељи становника, враћен на степен села.

И село Кличевац на Дунаву такође је 1924 године било проглашено за варошицу. На то су утицали колико његова удаљеност од Пожаревца, толико посебни саобраћајни положај на Дунаву. У њему је за кратко време створена мала чаршија са занатским радњама, дућанима и кафанама. Кличевац је сада ново постао село. На то су поред већих терета за одржавање варошице, утицале и боље саобраћајне везе са Пожаревцем.

Млава. — Млава се разликује од Стига утолико више уколико се приближује Хомољским Планинама и њиховим границама који је са три стране затварају. Алувијална раван око Млаве, коју је Ђура Јакшић пре 80 година поредио у песми „Пут у Горњак“, са ћилимом разнобојних шара, претворена је сада у њиву. Покоја ливада се види само непосредно поред Млаве и њених притока Витовнице, Бусура и Чокордина, које се повремено изливају из корита. Иначе је цео простор под културама кукуруза, шећерне репе, поврћа и пићног биља. Стрна жита се овде не сеју због велике влаге која им не годи.

Побрђе које прати долинску раван Млаве, и са једне и са друге стране, има друкчије привредне особине. Поред пшенице, која се смењује у плодореду са кукурузом, заступљени су на великом простору воћњаци и виногради. Раније, док је алувијална раван била под ливадама и луговима, побрђе је подмиривало све потребе у жити. Пошто је у њему било и тежиште привредног живота, тамо су основана и данашња насеља. Из ових су искоришћаване ливаде и утрине поред Млаве, било да на њима стока повремено борави или да се за њу отуда сено у село доноси. Упоредо са развитком земљорадње у алувијалној равни, што је дошло као последица намножавања становништва, тамо се почињу оснивати и нова насеља, најпре поред друма а сада и на ливадама као стално насељени салаши.

Према томе и у овом крају постоје два привредна реона који се међусобно допуњују: у једном је заступљено само ратарство, а у другом земљорадња, воћарство и виноградарство.

Горњи део Млаве, такозвана Горња Млава, има нешто друкчије природне и привредне особине. Око ње се полукружно савијају планине те има изглед котлине у којој се разликују дно, обод и планине. Дно котлине око Млаве, Витовнице и Бусура, делом је равно а делом брежуљкасто. Што је главно, оно није било изложено поплавама, сем незнатног дела непосредно око реке, те се овде стално гаје стрна жита и кукуруз, а у најновије време и шећерна репа. На југозападном и североисточном ободу котлине преовлађују благо заталасани облици рељефа, прекривени језерским седиментима. Овај део Горње Млаве је у привредном погледу разноврстан; у њему се поред кукуруза и

пшенице гаји доста воћа, особито шљива, а сем тога нису ретки ни вињогради.

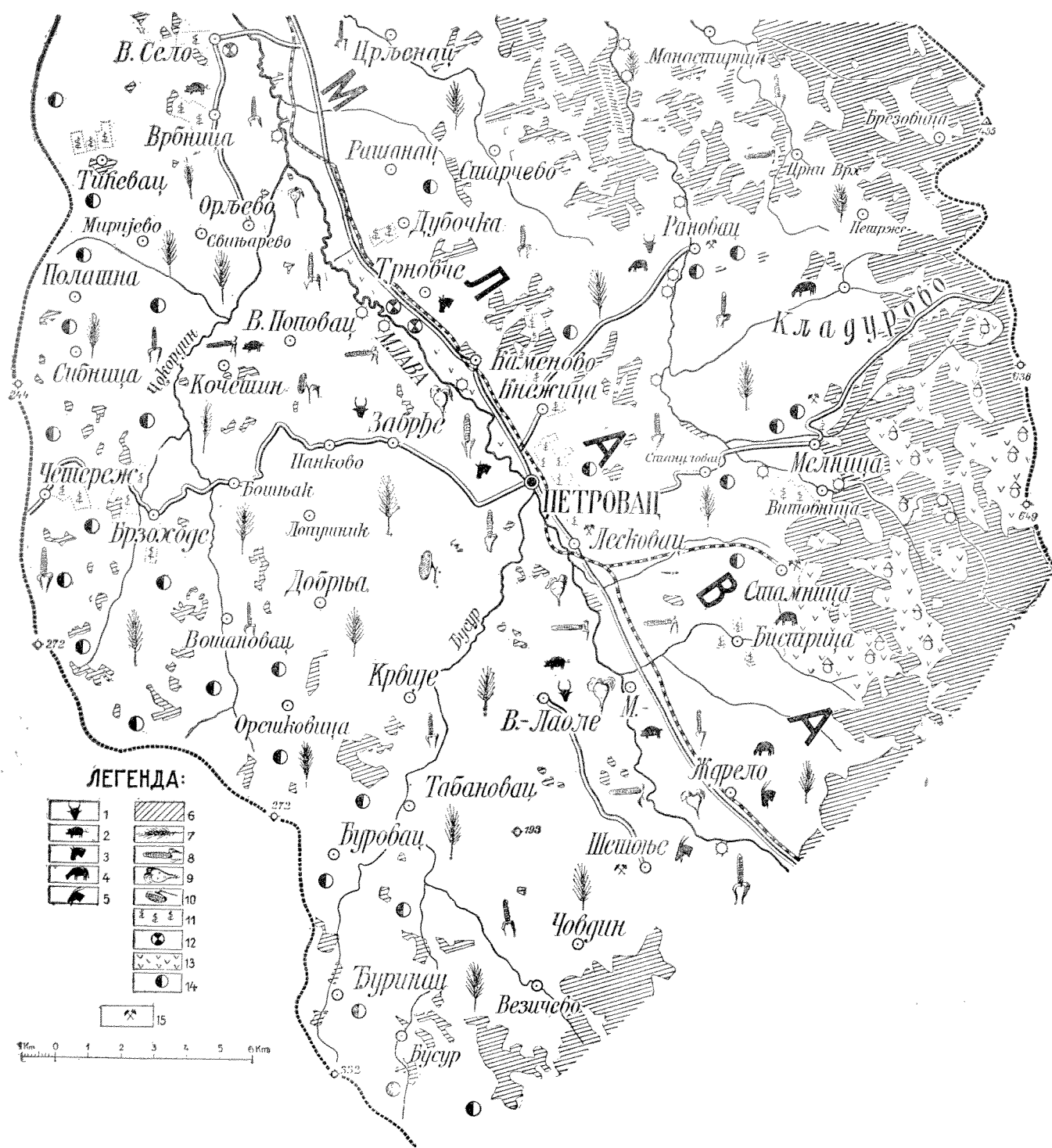
Планинске стране окренуте котлини, као и њихово залеђе, махом су под пашњацима, шумама, ливадама, а местимично и под њивама. Овај планински појас искоришћују поглавито: Кладурево, Мелница, Витовница, Стамница, Бистрица, Ждрело, Ђовдин и друга насеља поређана ободом котлине на додиру равни и планинских страна.

Према томе у Горњој Млави се издвајају три привредно-географска реона: земљораднички, земљорадничко-воћарски и ливадарско-пашњачки, који се преплићу и узајамно допуњују. Сем тога, у Горњој Млави су наслаге угља услови за развитак рударства, што утиче на употпуњавање привредног живота овога краја.

Привредно-административно средиште овог дела Млаве је Петровац, који је постао тек када су се привреда и администрација почеле развијати. Овде до четрдесетих година прошлога века није било никаквог насеља. Атар је припадао оближњем селу Свину, које је било при брду на левој страни Млаве. Оснивање Петровца везано је прво за административне потребе. Ту је подигнута зграда за потребе капетанске, односно среске власти. Ово ново насеље се помиње под именом Свине све од 1842—1859 године, када му је кнез Милош дао данашњи назив по своме саветнику Петровићу. Али је Петровац проглашен за варошицу тек 1873 године, а годину дана касније добио право да се у њему држе вашари (8 с. 1067). Његов постанак на овом месту није случајан. На то су утицале географске прилике. Пре свега овде је право средиште Млаве. Сем тога, ту се са главним друмом који је вековима ишао долином реке, спаја важан пут који води из долине Мораве — од Плане преко Свилајнца за Петровац. За локализацију новог насеља био је од значаја и прелаз на Млави. На овом месту река се рачва у два рукавца преко којих је било лако одржавати дрвене мостове. Зачетак данашњег Петровца је и на једној и на другој обали реке, с обе стране мостова. Капетанија и дућан су подигнути на левој страни где је данашња болница, а две кафане на десној, тамо где је данас Тасићева кафана, иначе најстарија зграда у Петровцу покривена ћерамидом. На острву „ади“ између мостова била је кафана „Адакале“. Касније, када је Млава сведена у један ток и преко ње подигнут велики мост, негдашње острво са кафаном остало је на десној страни, а на простору којим је некада текао други крак Млаве, данас је пијаца животних намирница.

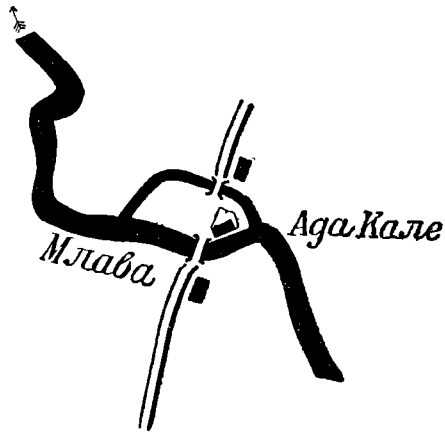
Варош се брже развијала на десној обали дуж главног друма, него на левој која је имала спореднији значај. Тамо су касније подигнуте и нове зграде за управну власт и школе.

Први становници Петровца су били из села Свина, који су сиишли на своју земљу напустивши старо насеље. Сем тога,

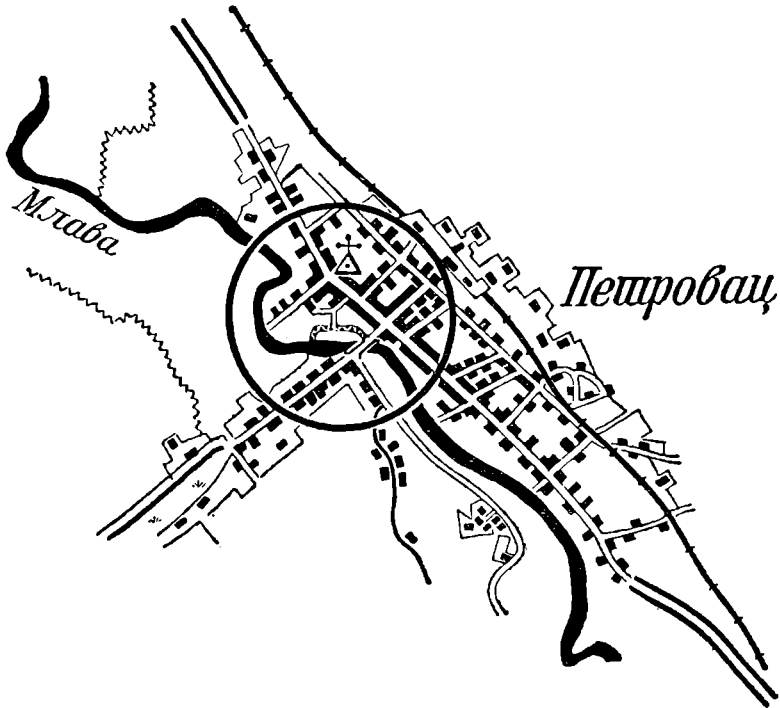
Ск. 10. — Привредна географска карта Млаве

1. говеда; 2. свиње; 3. коњи; 4. овце; 5. козе; 6. шуме; 7. пшеница 8. кукуруз;
9. репа; 10. сунцокрет; 11. виногради; 12. поврће; 13. ливаде; 14. воће и 15. рудници.

Ск. 11. — Зачетак Петровца

Петровац је привлачио људе из других села и суседних крајева. Захваљујући богатству околине, ово насеље је брзо напредовало.

Ск. 12. — План Петровца

У њему се оснивају многе занатске радње. Са изградњом вициналне железнице 1912 године, Петровац још брже напредује и постаје важно тржиште за жито, стоку и живину. На његову пијацу сем пожаревачких долазе и страни трговци. Пре Другог светског рата било је 57 трговачких и 72 занатске радње. Особито су се развили они занати који су одговарали тадашњим потребама становништва околине Петровца. Ради потпуније слике изнећемо укратко њихов број, развитак и опадање. Најразвијенији су били опанчарски, абаџиски и ћурчиски занати. У Петровцу је пре почетка Другог светског рата било 25 опанчарских радњи са 90 радника. Сада су оне груписане у три задруге са 25 задругара. Абаџиски занат има сада 6 радња (пређе 23), ћурчиски 4 (раније 15), сарачки 3, воскарски (лецедерски) 3, коларски 4, поткивачки — поткивање коња 2 (раније 6), столарски 4, пинтерски 3, ковачких (за ковање секира и мотика) 6, ужарски 3, сајциски 2, лончарски 4 (раније 9). Највише су опали терзијски и абаџиски занати, које су заменили савремени кројачи. Исто тако је у опадању и лончарски занат, иако за њега има сировина баш у непосредној близини Петровца (Хум-Деонице). На то је утицало фабричко посуђе.

У најновије време у Петровцу се ради на подизању прехранбене и металне индустрије. У изградњи је кланица за прераду меса и парна пекара. Сем тога, подиже се ливница и механичарско-ковачке радионице. У ливници ће се израђивати пољопривредна оруђа и други предмети: круњаче, муљаче, калути, платна за шпорете итд. Механичарска радионица има три одељења: браварско, ковачко и лимарско.

Као што се види, Петровац постепено улази у другу фазу развитка. Природна и привредна богатства околине убрзаће напредак овога места.

Хомоље. — Овај део слива Млаве има посебно обележје у привреди. У поређењу са Стигом и Доњом Млавом, Хомоље је више сточарски него земљораднички крај. Али узето посебно, у њему су подједнако заступљени сточарство и земљорадња. Сем тога Хомоље није једнолико ни у овом погледу. У њему се јасно разликују три привредно-географска реона: дно котлине, површи и највиши делови Бељанице и Хомољских Планина. У котлини, равном и најплоднијем делу Хомоља, раније су биле ливаде, а сада поглавито кукуруз и пшеница. Међутим, на њеном ободу у заклоњеном делу речном долином пред ових обиљних култура има доста и воћа, особито око села.

На пространој површи изнад котлине преплићу се сточарство, ратарство и воћарство; кратко речено то је реон жита, ливада, воћа, шума и пашњака. Превлађују стрна јара жита, али има и њива засејаних кукурузом. Добро успева кромпир и воће, особито шљиве.

Трећи реон овога краја, горњи делови Бељанице и Хомољских Планина, одликује се шумама и пашњацима, који великим делом припадају држави. То је предео летњих паша које искоришћују сточари из свих делова Хомоља — једнако они из села и они из салаша на површима. Према томе, и у овом делу слива Млаве привредна повезаност је врло изразита; она се провлачи као нит са дна котлине до врха планине.

Хомољска насеља: села, салаше и варошице, имају врло различну улогу у привредном животу. Села су поглавито по ободу котлине на излазу речица и потока у раван. Судећи по топографским називима „селиште“, нека су села раније била ближе котлини. Што је интересантно влашка села немају онај значај за привреду као раније. Она се разбијају у сталне салаше који су растурили свуда по атару. Обрнуто, српска села остају и даље средиште живота и рада, док салаш има само сезонски карактер. У њему живи један део породице у лето или док трају радови на њивама које су удаљене од села.

Хомоље је као изолована географска целина имало и свој тржишни центар. То је до краја XVIII века био Трг око данашње Тршке Цркве. Пошто су Турци спалили Трг 1788 године, он није обнављан. Место њега тржиште је постала Жагубица на југоисточном ободу котлине. Али због неразвијене привреде, малих потреба становништва и слабих веза са околним крајевима, она се споро подизала; остала је село као и раније. Само једна дугачка улица у којој су зграде за надлештва, кафане и трговачке радње носи обележје града.

Привредна улога Жагубице се сводила углавном на прикупљање стоке и сточних производа у тржишним данима када трговци долазе из Пожаревца и Петровца. Кафане и неколико дућана, као и локална трговина, били су поглавито у рукама дољених Цинцара (27, с. 123—6).

Што Жагубица није напредовала у сразмери са богатством околине узрок треба тражити у њеном географском положају. Пре свега, она није у средини области да би према њој гравитирала сва села из Хомоља. То је било од утицаја да се појави варошица Крепољин која привлачи готово половину села овога краја. Крепољин се развио дуж друма Жагубица—Петровац на улазу Млаве у Горњачку Клисуру, тамо где се са овим укршта пут који води Крупајском и Крепољинском Реком (правцем познатог крепољинског раседа). Сва насеља у долинама ових река — Крупаја, Сиге, Милановац и друга упућена су на Крепољин. Сем тога ово место је на средокраћу између Жагубице и Петровца. У њему су поред пута подигнуте кафане за преноћиште и одмор путника, а касније и трговачке и занатске радње. Крепољин је постао чак и живље тржиште него Жагубица због непосредније везе са Млавом. Сви земљораднички производи из

Млаве и Стига виде се и на крепољинској пијаци која је у овом погледу у неку руку посредник између Петровца и Жагубице. И у Крепољину као и у Жагубици трговци и занатлије нису мештани него досељеници из Македоније и других области.

ОПШТИ ПОГЛЕД И ПЕРСПЕКТИВНИ ИЗГЛЕД

Ако посматрамо ову област у целини, а такође појединачно њене делове: Стиг, Млаву и Хомоље, види се да је она у привредном погледу активна, тојест може да задовољи не само потребе свога становништва него и да извози. Узимајући само ораницу и производе које она даје, може се добити јасна слика. У Стигу долази на једног становника 0,84 ха обрадиве земље, односно 0,71 ха оранице. Ако узмемо просечан принос (скупа за пшеницу и кукуруз), који по статистици износи око 16 тавара по хектару, онда на једног становника долази 11,5 тавара жита.

У Млави, међутим, на човека пада 0,9 обрадиве површине, односно 0,61 оранице, док је просечан принос жита чак и већи него у Стигу (17,5 тавара), што износи нешто више од 10 тавара на једног становника.

У Хомољу долази много више обрадиве површине на једног човека (1,24 ха), а много мање оранице (0,40 ха) него у Стигу и Млави. Такође је по статистици и принос знатно нижи — само 9 тавара по хектару (12,5 кукуруза, а 5,3 жита). Али се ипак и у овој области добија преко 4 тавара жита на једног човека (3 тавара кукуруза и 70 кг белих жита). Ваља овде нагласити да су, по испитивању на терену, приноси већи него што их је приказала статистика. Сем тога, погрешно би било судити о привредној снази ове области само на основу приноса са оранице. И друге привредне површине, као ливаде, пашњаци и воћњаци имају такође велику улогу у сеоској економији. У овом погледу, као што је раније речено, постоје доста знатне разлике између појединих крајева. Предност Стига није само у томе што има више оранице, већ што се у њему гаје индустриске биљке које дају доста велику ренту, као шећерна репа, сунцокрет, конопља и ричинус. Али с друге стране, Стиг због недостатка ливада и пашњака више троши жита на исхрану стоке него Млава и Хомоље.

Млава има сличне одлике, с том разликом што у њој велику улогу играју воће, виногради, пашњаци и рудници угља, због чега претек жита и није мањи него у Стигу.

Хомоље, међутим, производи довољно жита за исхрану становништва, док су ливаде и пашњаци подлога за сточарство чији вишак допуњује друге кућевне потребе. Овоме треба додати и воће и производе од њега од којих се један део извезе у суседне крајеве.

Ск. 13. — Привредна географска карта Хомоља
 1. говеда; 2. овце; 3. свиње; 4. пшеница; 5. кукуруз; 6. воће; 7. шуме; 8. ливаде.

Према томе ова област је у привредном погледу активна. Производња у њој непрекидно расте. То се види на стандарду живота, особито на кући; слабу брвнару и бондрукару гогово свуда је после 1919 године заменила зграда од тврде грађе са више одељења и удобности. Чак и на салашима, где се привремено борави, виде се лепе куће покривене црепом.

Друго је питање колико је и како је област искоришћена. Сигурно је то, да се принос може двоструко повећати, јер је он још и данас више израз природе него напредног рада.

Шта би се могло учинити да се у овој области принос до те мере повећа, није тешко утврдити. Пре свега се намећу мелiorације — одводњавање и наводњавање плавних простора поред Млаве, који би давали велике количине шећерне репе, поврћа и пићног биља. Сем тога, помоћу наводњавања повећала би се и производња у Стигу и другим плодним крајевима ове области који иначе често трпе од суше. За извођење овога дела долазе у обзир два плана: један ужи и лакши, а други шири и тежи. По првом плану радило би се на проширивању и продубљивању корита Млаве и њених притока Чокордина, Бусура и Витовнице како би вода несметано и брже отицала. Поред тога, извршила би се дренажа на дну Хомољске котлине која је прожета подземном водом. Овим би се уклониле само поплаве, и то до некле и привремено, јер реке непрекидно засипају своја корита.

По другом, ширем плану, решавају се одједанпут и питања поплава и наводњавања. Он се састоји у овоме: вода из Млаве би се спровела једним каналом из Горњачке Клисуре све до Стига и на тај начин уклониле поплаве. Али се овим не би могло решити и наводњавање, због тога што Млава има врло мало воде у најсувљој периоди, када је биљним културама најпогребнија влага. Узимајући ово у обзир, хидротехнички стручњаци предвиђају изградњу акумулационог басена у Горњачкој Клисури код Крепољина у којој би се вода скупљала у доба кишне периоде и одавде одводила каналом у Стиг и друге равне делове Млаве. Једна лоша страна овога вештачког језера је у томе, што би оно плавило око 1.800 ха земље у Хомољској котлини. Али се на другој страни добија много већа корист, јер би се овом водом могло наводњавати 20 до 30 хиљада хектара у Стигу и Млави. Сем тога пад ове воде би се искористио и за добијање електричне енергије. Рачуна се да би се на овај начин добило око 12 милиона к. ч. струје. Разуме се, вода из канала би стално покретала и досадашње млинове у Црнићу, Маљуревцу и Братинцу, који немају воде за време лета.

Али не треба схватити да би се само овим решила сва питања. Морају се предузети и друге мере, у првом реду пошумљавање голети у Хомољу и Горњој Млави где се после крчења шуме јако развила ерозија која односи земљу, засипа речна корита и угрожава чак и насеља.

После ових основних радова, намеће се само по себи питање реонизације биљних култура и примена агротехничких мера. У Стигу, где се земљиште мора калцификовати, развиле би се културе шећерне репе, сточног пића, поврћа, конопље, ридинуса и памука, који овде може добро успевати. Исто то важи за целу водоплавну долињску раван око Млаве у којој се земљиште састоји из врло плодних наноса. На горњим деловима долињских страна које се не би могле наводњавати треба и даље гајити жита и кукуруз, а поред тога воће и винову лозу. Али у погледу воћарства ваља извршити промене. На Стишком Брду треба садити дуњу, трешњу и крушку, које тамо добро успевају, а на побрђу Млаве и шљиву „моравку“ и пожегачу. Што се тиче виноградарства морају се потиснути хибриди и на повољним положајима око Петровца развити савремени виногради у којима би поред винских било и стоних сорта грожђа.

Особиту пажњу треба поклонити реонизацији у Хомољу. У њему постоје сви услови за развитак напредног сточарства и воћарства. Основа за сточарство су простране ливаде и пашњаци, које треба проширити на рачун слабих њива и боље их неговати.

Клима и земљиште у Хомољу повољне су за гајење воћа, особито шљива и јабука. С обзиром на то ова пољопривредна грана би могла заузети место одмах после сточарства.

Одржавање данашњих шума и пошумљавање голети такође је важно питање овога краја. Шуму треба оставити трајно тамо где за биљне културе нема услова, јер ће она омогућити још боље услове и за воћарство и за сточарство. Поред тога, планско искоришћавање шума биће још један и то врло важан извор богатства у Хомољу.

Када је реч о привреди не треба губити из вида ни то, да долине Горње Млаве и Хомоља имају доста услова да се у њима развије туризам и хотелијерство. Живописна Горњачка Клисура са старим историским споменицима и шумовите Хомољске Планине и Бељаница долазе у ред најлепших крајева наше земље.

Најзад, треба бар нешто рећи о условима за развитак индустрије у овој области. Са правилним развитком пољопривреде и задругарства њен би се постанак сам по себи наметао, пошто за њу има довољно природних и друштвених услова. У Хомољу би се могла одомаћити индустрија у вези са сировинама које пружа средина. Ту у првом реду ваља мислити на прераду млека, а затим на искоришћавање воћа и шуме.

У Млави, у којој поред разних сировина (жита, стоке, воћа, индустриског биља) има доста угља, могла би се развити прехранбена индустрија. То исто, са малим изузетком, важи и за Стиг. Средишта те индустрије бида би у Пожаревцу, Петровцу и Жагубици.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јован Цвијић: Геоморфологија, I књ., Београд 1924 г.
2. Д-р Ђорђе Паунковић: Долина Млаве, Геоморфолошка испитивања, Београд, 1935 г.
- Упоредо Ант. Лазић: О Рељефу Хомоља и Звижда. Гласник Географског друштва XV, Београд 1929 г.
3. Подаци из Метереолошке опсерваторије НР Србије.
4. Марко Милосављевић: Температурни и кишни односи у НР Србији, Годишњак Пољопривредног факултета за 1949 год.
5. Подаци Хидрометеоролошке службе.
6. Д-р Василије Симић: Историки развој нашег рударства (латиница).
7. Извештај геолога Милоша Павловића и Павла Бурића (Геолошки Институт ФНРЈ).
8. Милан Милићевић: Кнежевина Србија, Београд 1876 г.
9. Јоаким Вујић: Путешествије по Србији, I књ., издање Српске књижевне задруге, Београд 1902 г.
10. Ото Дубислав — Пирх: Путовање по Србији, Београд 1829 год.
11. Извештај Максима Радаковића, егзарха београдског митрополита, Гласник Српског ученог друштва, књ. 56, Београд 1884 год.
12. Ант. Лазић: Етничке промене у Хомољу и Звижду, Гласник Географског друштва за 1938 г., св. XXIV.
13. Љубомир Јовановић: Млава, Насеља Српских земаља, Београд 1903 год. с. 287—292.
14. Статистика пописа становништва за 1884, 1910, 1921 и 1948 годину.
15. Тих. Р. Ђорђевић: Економија и еволуција насеља, Гласник Српског географског друштва, Београд 1912 год., св. I.
16. Државопис Србије, св. V, Београд, 1870 год.
17. Сретен Вукосављевић: Земљишна својина. Историско-правни Зборник, св. 1, Сарајево 1949 г.
18. Статистика пољопривреде за 1948 г., серија II, св. 29, издао Статистички уред НР Србије (литографисано).
19. Пољопривредна статистика за 1949 годину.
20. Д-р Милосав Лутовац: Привредно-географска карактеристика Слива Јасенице, Издање Географског института Српске академије наука, књ. 3, Београд 1951 год.
21. Државопис Србије, св. IV, Београд 1870 год. и Статистика за 1910 и 1949 годину.
22. Државни архив — Београд, Совјет 1838 г. № 3791.
23. Државни архив — Београд, Совјет К. № 8791.
24. Владимир Карић: Србија, Београд 1888 год.
25. Миливоје Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII, Сарајево 1930 г.
26. Мих. Ј. Миладиновић: Пожаревачка Морава, Насеља и порекло становништва, XXV, Београд 1928 г., с. 145—151.
27. Ант. Лазић: Економски центри Хомоља и Звижда, Гласник Географског друштва XIV, Београд 1928 г.; 2. Природа и привреда Хомоља и Звижда, Гласник Географског друштва XXIV, Београд 1940 год.

R e s u m é

Dr. MILISAV LUTOVAC

LES CARACTÈRES GÉOGRAPHIQUES ET ÉCONOMIQUES
DU BASSIN DE LA MLAVA**Propriétés naturelles.**

Cette région fait partie de la Serbie de l'Est, et elle comprend trois parties: le Stig, la Mlava et le Homolje. Le Stig est une plaine fertile dans le cours inférieur de la rivière Mlava; la Mlava est un élargissement de la vallée dans son cours moyen; et le Homolje est la dépression où coule la haute Mlava. Le relief de ce bassin s'est formé sous l'influence des processus tectonique, de l'abrasion et de l'érosion fluviale, karstique et éolienne. La dépression du Homolje, fossé tectonique entre les montagnes du Homolje et de la Beljanica était recouverte par un lac au temps du pliocène. Le retrait des eaux a laissé des sédiments lacustres. Le rebord nord-est du bassin se compose de schistes cristallins et de roches éruptives, tandis que le rebord sud-ouest est composé de calcaires. Entre la dépression du Homolje et la région de la Mlava s'élève un massif montagneux dans lequel la rivière a entaillé les pittoresques gorges de Gornjak.

A partir des gorges de Gornjak la vallée de la Mlava est bordée de part et d'autre par deux vallonnements plus bas qui la suivent jusqu'au Danube. Entre ces deux coteaux s'étend la large plaine alluviale dans laquelle la Mlava déroule ses méandres. Dans cette partie de la vallée de la Mlava, on peut constater l'influence de l'abrasion et de l'érosion sur la composition du terrain et le relief du sol. Au-dessus des couches sarmates se sont déposés le sable, l'argile, les marnes, et dans le Stig le loess.

La vallée de la Mlava est soumise à l'influence du climat pannonien. Les oscillations de la température au cours de l'année sont notables. Entre le jour le plus chaud et le jour le plus froid de l'année la différence de température atteint 63,5⁰ C. La hauteur moyenne des précipitations atmosphériques oscille entre 620 et 750 mm. Mais durant les années de sécheresse le Stig ne reçoit que 459 mm de pluie. Donc la quantité annuelle des précipitations atmosphériques est assez réduite, mais dans les conditions normales elle est suffisante pour les cultures, car les pluies tombent en majorité pendant les mois de printemps et d'été. Les sources jaillissent partout et donnent naissance à de nombreux ruisseaux ou petits cours d'eau. Cependant, dans les calcaires de la Beljanica les sources se trouvent au pied de la montagne; les plus importantes sont celles de la Mlava et de la Kroupaja. Un réseau de sources et de ruisseaux s'est formé aussi sur les coteaux tertiaires qui sui-

vent des deux côtés la Mlava. Le plus haut niveau des eaux dans la rivière se trouve aux mois de Mars, Avril et Mai — ce qui correspond au maximum printanier des précipitations atmosphériques et à la fonte des neiges. En outre, un haut niveau des eaux réapparaît dans les mois plus secs. C'est la conséquence des brusques orages, des côtes abruptes et de la forte érosion dans les montagnes du Homolje. Les inondations d'été sont lourdes de conséquences, car elles arrivent brusquement et anéantissent cultures et prairies dans la plaine alluviale de la Mlava.

Le climat et le terrain de cette région sont propices à la croissance des forêts à feuillage caduc. Il y a 250 ans environ, la vallée de la Mlava était presque entièrement couverte de forêts, aussi bien dans la plaine que sur la montagne. L'accroissement de la population et le développement de l'agriculture ont amené de grands défrichements. Les forêts sont restées seulement sur les terrains inondables qui bordent la Mlava ainsi que dans les parties inaccessibles des montagnes du Homolje.

La région est relativement riche en minerais. On en trouve de deux sortes: les minéraux, et les charbons. Les premiers sont liés au massif montagneux du Homolje (chrome, manganèse, pyrites, mica, filon d'or); les autres appartiennent au bassin de la Haute Mlava (charbons du carbonifère supérieur, de l'oligocène et du sarmatien inférieur).

Evolution sociale et économique.

Les conditions naturelles sont très favorables au développement de l'économie, mais le niveau de ce développement dépend des circonstances sociales et historiques. Les périodes de prospérité et celles de recul se sont succédé. Riche et très peuplée au Moyen Age, la vallée de la Mlava est devenue presque déserte après les grandes émigrations du peuple serbe à la fin du XVII et au début du XVIII siècle. C'est vers la moitié du XVIII siècle seulement qu'elle commence à se relever, par l'arrivée de nouveaux habitants. Mais avec une population clairsemée, son agriculture ne se différencie pas alors de celle des régions montagneuses. Les habitants de fertile Stig pratiquaient l'élevage et l'échange naturel des produits. Le peu de terres qui étaient emblavées pour satisfaire aux besoins personnels, d'ailleurs presque insignifiants, étaient encloses „reservées“. Tout le reste du terrain était utilisé en communauté comme pacage. Le nombre de têtes de bétail que pouvait élever un domaine ne dépendait pas à l'époque de l'importance de ses propriétés, mais du nombre des membres de sa „zadruga“, car les „communaux“ (pacages communs) étaient assez étendus. Avec l'accroissement de la population et la naissance de l'échange des produits, l'aspect de cette région change de fond en

comble. La forêt cède la place aux champs. Les appellations topographiques des champs actuellement cultivés (l'enclos, le bois, le bocage) rappellent que ces endroits étaient jadis occupés par des forêts. Les anciens biens communaux sont partagés l'un après l'autre, jusqu'à ce qu'il n'en reste que des surfaces très réduites. Les appellations de „vieilles“ et „nouvelles“ parts en font foi. La propriété a passé par différentes phases quand à son étendue. Ces phases coïncident avec les degrés du développement sociale: la première correspond à l'occupation libre des terres, la deuxième au défrichement des forêts et la troisième à l'émiettement des propriétés. La propriété d'un domaine se disperse en petites parcelles qui sont la conséquence de l'inégale valeur des terrains et de la différenciation sociale au village. Ce morcellement a été accentué par suite de la vente et de l'achat des terres et de la dotation obligatoire des filles à l'occasion de leur mariage.

Les diverses branches d'activité économique.

La terre et le climat sont ici propices à toutes les cultures de l'Europe centrale. Les plus grandes étendues sont occupées par celles que favorisent le climat et les conditions sociales: le maïs et le blé. Leur répartition est dictées par les conditions géographiques. Le maïs occupe en monoculture presque toute la surface de la plaine alluviale: il sert d'aliment à la fois aux hommes et au bétail. Mais dans le Stig et ses coteaux, le maïs alterne avec le blé. Ces derniers temps se développent aux dépens du maïs les cultures industrielles: betterave à sucre, tournesol, graine de ricin, chanvre, ainsi que les légumes.

Le blé a rattrapé le maïs depuis qu'il a commencé à faire l'objet du commerce, vers la moitié du XIX siècle. La vallée de la Mlava tient le premier rang pour le rendement à l'hectare, tant du blé que du maïs.

Le bassin de la Mlava n'est pas une région typique de vergers, mais les arbres fruitiers (pruniers et pommiers) sont assez bien représentés dans la région montagneuse de la Haute Mlava et du Homolje. A cause de climat continental, il y a peu d'arbres fruitiers dans le Stig ou l'on cultive principalement l'abricotier, le pêcher et le coignassier.

Presque chaque propriété possède des vignobles dans la Mlava et le Stig, mais la culture de la vigne est à un niveau assez bas malgré de bonnes conditions naturelles. C'est seulement sur les coteaux avoisinant Petrovac qu'on peut voir des vignobles assez grands et bien travaillés.

L'élevage, qui est resté une branche importante de l'économie, s'est graduellement adapté à l'agriculture. Perdant de plus en plus le caractère extensif, il a gagné en qualité. Les changements sont nets surtout dans le Stig et la Mlava, régions riches en

céréales, ou l'on élève de bonnes races de bétail et de porcs. En liaison avec le progrès de l'agriculture et du commerce, on voit aussi se développer l'élevage de la volaille.

Par contre, dans la région montagneuse (Homolje et Haute Mlava) le mode extensif d'élevage subsiste encore. De vastes pâturages sur les terres montagneuses peu fertiles permettent l'élevage d'un nombre important de moutons. Les éleveurs, en été, font transhummer les troupeaux de la Župa sur les montagnes de Homolje et de Beljanica. Sur la ligne de contact des montagnes et de la plaine fertile de la Haute Mlava, l'apiculture donne un assez bon rendement, profitant des pâturages des deux régions différentes: la montagne et la plaine.

Les zones de géographie économique

Dans cette région, comme nous l'avons dit, se distinguent nettement trois parties: le Stig, la Mlava et le Homolje. Mais dans chacune de ces contrées existent de petits pays, où la géographie économique a ses caractères propres. C'est d'ailleurs cette variété qui rend cette région plus complète et plus expressive au point de vue géographique. Grâce à ces différences qu'on trouve en elle, ses diverses parties se complètent, comme le montre cet exposé. Le Stig, dans la plus large acception du mot, comprend: le Stig proprement dit, les Ključevi, et le Brdo. Dans le Stig, le maïs et le blé se succèdent par assolement; dans les Ključevi on trouve surtout des prés et des jardins potagers; dans le Brdo, des champs, des vignes et des vignobles.

Les caractères économiques et naturels de la Mlava sont différents. Elle est entourée d'un demi-cercle de montagne, ce qui lui donne l'aspect d'une dépression dans laquelle on distingue le fond, les côtes, et le rebord montagneux. La plaine fertile est caractérisée par une agriculture assez avancée; les côtes par leurs vergers et leurs vignobles; et le rebord montagneux, par des forêts et des pâturages. Il faut ajouter qu'on y exploite des mines de charbon, à Stamnica, Melnica, etc.

Dans le Homolje on distingue aussi trois parties: le fond de la dépression, dans lequel alternent les prés et les cultures de maïs; les surfaces qui s'élèvent un peu au-dessus de la dépression, où voisinent diverses céréales, des arbres fruitiers, des prés, des forêts et des pâturages; enfin, — troisième élément de cette dépression — les hautes pentes montagneuses, couvertes de forêt et de pâturages où se trouvent les stations d'été destinées aux troupeaux transhumants.

Les centres économiques et le commerce.

C'est seulement après la libération de la Serbie, quand l'économie a commencé à se développer plus intensément, que se sont

constitués des centres commerciaux dans la région. Au début, ce rôle fut joué seulement par Požarevac, mais plus tard se créèrent des centres locaux: Petrovac, Žagubica, Krepoljin, Boževac et Kličevac. Plus tard encore, presque dans tous les villages de quelque importance s'établirent des maisons de commerce et des artisans. Donc, le réseau commercial n'a cessé de se développer en partant de Požarevac, pour englober peu à peu toutes les agglomérations. En réalité, toutes ces localités étaient des satellites économiques de Požarevac, où se trouvent les banques et les autres institutions importantes. Bien entendu, le commerce actuel n'a pas le même aspect que celui d'autrefois. La liaison entre la ville et la campagne est maintenant plus directe. Commerçants et usuriers (profiteurs) ont cessé de jouer dans les villes et les villages le rôle qu'ils y jouaient autrefois. L'échange se fait par les coopératives paysannes de vente et d'achat, organisées dans l'Union coopérative d'arrondissement.

Enfin, la physionomie économique de cette région n'a cessé de se transformer. D'une contrée primitive uniformément vouée à l'élevage, se sont différenciées économiquement au cours du temps des régions agricoles variées et avancées. Bien entendu, pour que les possibilités naturelles de cette contrée puissent atteindre à leur plein développement économique, on sera obligé d'entreprendre des travaux de grande envergure. En premier lieu, pour l'amélioration et l'aménagement du terrain: assèchement des surfaces inondables le long de la Mlava, et irrigation du Stig. Il faut ajouter que cette région n'a vu naître aucune industrie, bien que les bonnes conditions n'y manquent pas. On s'occupe de réparer cette insuffisance, en particulier à Petrovac et à Požarevac.

Ск. 11. — Пејзаж у Горњој Млави

Ск. 15. — Вегетација и пут поред Млаве у Хомоље код села Изварнице

